

Кырг. 92
520

С60

УДК 087.5

ББК 92

Б 20

Түзүүчүлөр А. Орозова, Т. Джапаров

Б 20 **Иттер:** Балдар энциклопедиясы/ Түз. А. Орозова, Т. Джапаров; Котор. К. Садыкова; Кутаалам, 2017 – 48 б.: сүр. кырг.

ISBN 978–9967–28–353–4

Ит – популярдуу жана көп тараган айбанат. Бир нече миндеген жылдар аралыгында ал адам менен чогуу жашап жана «адамдын мыкты досу» деген атка татыктуу болгон. Окурман иттерди колго үйрөтүүнүн тарыхын жана түрдүү доорлордо бул айбанатка карата мамиле кандай өзгөргөнүн билет. Китепте ошондой эле иттердин түрдүү түрлөрү жөнүндө кызыктуу маалыматтар бар.

Б 4802060000–17

ISBN 978–9967–28–353–4

УДК 087.5

ББК 92

© «Кутаалам» ЖЧК, 2017

МАЗМУНУ

КИРИШ СӨЗ 4

ИТТЕРДИН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ 5

ИТТЕРДИ КОЛГО ҮЙРӨТҮҮ 9

ЖАШООНУН БАШТАЛЫШЫ 10

ИТТЕРДИН ЖЫТ СЕЗҮҮСҮ 11

ИТТЕРДИН УГУУСУ 14

ИТТЕРДИН КӨРҮҮСҮ 16

ИТТИН АДАТТАРЫ 17

ТУЛКУ ТИЛИ 19

ИТ МЕНЕН МАМИЛЕ ТҮЗҮҮ 21

ИТ ТУКУМДАРЫ 23

Айдакчы иттер.....	24	Сибирь хаскиси	30	Япон хини	37
Орус ала айдакчысы.....	24	Немес овчаркасы.....	31	Акита-ину	38
Бигль.....	25	Алабай.....	31	Немес пинчери	39
Тайган иттер	25	Колли.....	32	Ньюфаундленд.....	39
Грейхаунд.....	26	Йоркшир терьери	32	Ротвейлер	40
Ирландиялык бөрү басар....	26	Такса.....	33	Мопс	41
Орус тайганы	26	Пудель	33	Эрдельтерьер	41
Тайган.....	27	Пекинес	34	Англис бульдогу	42
Из кубар иттер	28	Померан шпици.....	35	Англис кокер-спаниели	43
Англиялык сеттер.....	28	Доберман.....	35	Америка кокери	44
Пойнтер.....	29	Чихуахуа.....	36	Шарпей	44
Ретриверлер	29	Сенбернар	37	Тибет мастифи	44

КЫЗЫКТУУ ФАКТЫЛАР 46

КИРИШҮҮ

Киши ит менен. Ливиядагы аскадагы сүрөт

Миллион жылдар мурун биз бүгүн карышкырлар, иттер, түлкүлөр, гиендер деп атаган аң уулоочулардын жалпы теги (атасы) бир болгон. 14 миң жыл илгери адамдар иттерди колго үйрөткөн деп эсептешет. Эмне үчүн мындай болгон? Түрдүү тукумдардагы иттер түрдүү тармактарда көп кылымдардан бери адамдарга кызмат кылып келатышат. Алар аң уулоого, малды багууга жардамдашат, кишилерди кырсыктардан сактайт, аларды жана мүлктөрдү коргойт, ошентип өздөрүнүн ээлеринин көңүлүн курсант кылат. Үйгө пайдалуу башка жандыктар бар экенине карабастан дал ушул итти адамдын досу деп аташат. Итте ээсине берилгендик, аны коргоого, ага жардам берүүгө, жакшы көргөн ээсине кызмат кылуу үчүн бардык тапшырмасын аткарууга даяр сыяктуу жакшы сапаттар бар.

Ит жөнүндө илим эчактан бери эле бар. Биздин доорго чейин эле кытай императорлорунун кызматында ит боюнча адистер болгон (императордун үй бүлөсүнөн тышкары коркунучтуу өлүмдө өкүм кылынгандар кудайындай көргөн саксайган пекинестерди кармоого укугу жок болгон).

Кинология иттердин анатомиясын, алардын келип чыгышын, эволюциясын, алардын көп түрдүү тукумун, көбөйүшүн, багылышын жана үйрөтүлүшүн, ошондой эле адамдын керектөөсү үчүн бул айбандардын жалпы жана атайын пайдаланышын изилдөөдө. Иттерди колго үйрөтүү

жана түрдүү тукумдардын пайда болушу көп кылымдык тарыхты камтыйт, кинологияга тиешелүү деген алгачкы эмгектер эчак эле Байыркы Грецияда жана Байыркы Римде пайда болгон. Байыркы Грецияда ит багуучулукка арналган жана түрдүү тукумдардын келип чыгышын сүрөттөгөн көптөгөн трактаттар Байыркы Грециядан чыккан.

Кинология туруктуу өнүгүүдө. Адаттагы багуучу, кайтаруучу жана аң уулоочу милдеттерден тышкары да иттерге жаңы нерселерди үйрөнүүгө туура келүүдө. Иттер деңиздеги кырсыктардан, кар алдында калган адамдарды куткарат, күйүп аткан имараттардан адамдарды сүйрөп чыгарат, жер титиреген жерлерде жабыр тартуучуларды табат, кылмышкерлерди, наркотиктерди, пайдалуу жер алдындагы байлыктарды жана жарылуучу миналарды ж. б. издеп табат. Иттердин «кесиптик» дүйнөсү кереги жогунан динамикалуу жоголуп экинчи керектүү жагы пайда болууда.

Кинология – кызыктуу илим. Азыр дүйнөдө эл аралык кинологиялык уюмдар тарабынан таанылган иттердин 400 дөн ашык түрдүү тукуму бар. Алардын эң көрүнүктүүсү – FCI (фр. Federation Cynologique Internationale) Эл аралык кинологиялык федерация (ЭКФ). Федерацияга 91 өлкөнүн улуттук кинологиялык уюмдары кирет.

Ит жер титирөөдөн куткарууда

ИТТЕРДИН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Иттин өзүнүн тубаса касиети – жырткыч. Сүт эмүүчү жырткычтардын тобу (Carnivora) иттердин, мышыктардын, куньиндердин, аюулардын жана башкалардын тобун өзүнө камтыйт. Сырткы түрлөрүнүн айырмачылыгы болгон менен алардын көп жагы окшош. Биринчи кезекте алардын тиштеринин түзүлүшү окшош. Бардык жырткычтар эт жегичтер: аңчылыкта кармаган айбанаттарды же өлүп калгандарды (тарптарды) жешет. Анткени, жырткычтарда эң чоң тиштери – азуулары менен аны өлтүрүшөт, калган тиштери майда. Ашказаны бир бөлүктөн турат, салыштырмалуу ичегиси кыска, ошондуктан этти болушунча жеңил сиңирет. Сөөгү бекем, башы өтө катуу болгондуктан тынымсыз кыймылга ыңгайлашкан.

Тулкусун жыш өскөн жүндүү тери каптап турат, шыйрагында тырмактары бар – бул кол салууда жана коргонууда тишке кошумча курал. Кыскасы, жырткыч айбанаттарда баш мээси, нерв системасы жана сезүү органы жакшы өнүккөн. Мунун баары кармай турган аңын мыкты андыганга жана олжосун карамаганга жардам берет.

Түлкү

Калтар

Иттер тобуна (Canidae) бир нече тукум кирет: карышкырлар, иттер, түлкүлөр, калтарлар ж. б. Баардыгы болуп 36га жакын түрү саналат.

Иттер тобунун өкүлдөрү башка жырткыч айбанаттардан эмнеси менен айырмаланат? Иттер жана анын тукумдаштары шыйрагынын манжалары менен кыймылдаша,

мисалы, аюулар шыйрагынын таманына бардык салмагын салат. Иттердин алдынкы шыйрагынын бештен манжалары бар, бешинчиси жөн эле кармалып турат, ал таянуу үчүн пайдаланылбайт (солдо), а арткы таманы – төрт манжалуу (ондо). Тырмагы кыймылдабайт (мышыктардыкынан айырмасы), анткени, ал өтө деле курч эмес. Иттерде жыт сезүү жакшы өнүккөн, ал жыттарды гана билбестен, көптөгөн буркураган жыттардан белгилүү ароматты айырмалай алат.

Иттерде угуу жөндөмү адамга караганда өтө кеңири.

Иттерде түстү көрүү жок, бирок, алар алыстагы бир нерсени (бир нече жүз метрден) айырмалай алат. Үйдөгү иттердин жакын тукумдаштары (Canis) иттердин тукумдарына биригет. Белгилүүрөөк жапайы бул тукумдарынын өкүлдөрү – чөөлөр (көркөө), койоттор, динго иттери жана карышкырлар. Иттердин тукумдаштарынын жалпы сырткы белгиси алардын көзүнүн карегинин тегерек болгондугунда (түлкүлөрдө ал тегерек). Булардын жашоосу да окшош: бул жырткычтар үйүр – үйүрү менен же чакан топ болуп жашашат (түлкүлөр жалгыз жашашат, тукумдашуу убагында гана биригишет).

Көк карышкыр

Чөөлөрдүн төрт түрү. Сыртынан алар карышкырлардын кичирейтилген көчүрмөсүндөй көрүнөт. Эң көп тараганы – кадимки же алтын чөө (Canis aureus). Салмагы 15 кг. чейин, узуну 120 см, өңү – боз саргыч. Ал түндүккө көп алыс кетпей

Даакылуу чөөлөр

Африканын Түндүгүндө жана Чыгышында, Түштүк – Чыгыш Европада, Түштүк, Ортоңку жана Батыш Азияда жашайт. Үч башка түрү – жонунда даакы кийизи бар, чаралекей (жол – жол) жана Эфиопиялык – Африкада жашайт, эфиопиялыгы өтө сейрек кездешет. Адам чөөнү жаман көрөт. Бир жагынан алар чоң жырткычтардан калган эт калдыктарын, ылгабай ыплас тарптарды жешет, чычкан менен келемиштерди жок кылат. Калктуу аймактардын четиндеги таштандыларга үзгүлтүксүз келип ыргытылган тамак – аш калдыктарын жешет. Экинчи жагынан, кээде койлордон бөлүнүп калган кой-эчкилер, ачык калган тоокканалардан тооктор чөөнүн жемине айланат. Эгер адам үйдө жок болуп калса чөөлөр тартынбастан ашканага, кампага же чатырга кирип жей турган эмне болсо ошонун барып ташып кетет.

Анибус (Байыркы Египет жашоосунда табытта мумия менен катырылган Кудай) чөөнүн башы менен сүрөттө чагылдырылган. Римдиктер чөөнү алтын карышкыр деп аташкан. Ушундан улам латынча *aureus*, тагыраагы алтын деп аталган.

Америка континентинде иттердин эки башка жакын тукумдаштары жашайт. Койот (*Canis latrans*), же шалбаадагы карышкыр, ал АКШ менен Канаданын батышында жана түштүгүндө Мексикадан Коста – Рикага чейин жашайт.

Койот чоңдугу боюнча карышкырдан кичирээк, бирок, чөөдөн чоң. Буурул – сур көк коюу жүнү жонуна келгенде караят. Койот көбүнчө адамдарага жакындайт жана эң катаал шартта жашап кете алат.

Койоттор эреже боюнча чакан үйүрдө жети ургаачы, бир эркек болуп жашашат.

Койоттор

Койоттор тамакты ылгабай жеген айбан деп эсептелет, ошентсе дагы 90% жан-жаныбардын эти менен тамактанат. Койоттордун сүйгөн тамагы негизи эт болсо дагы алар жер-жемиш, жашылчаны да жешет. Койоттор кедр жана карагайдын жалбырактарын, жер жаңгак, а түгүл алма, кулпунайды жешет. Өзгөчө күздүн башталышында жер – жемиш, жашылча менен тамактанышат.

Койоттордун болгону 19га жакын түрү бар деп эсептелет.

Ацтек тилинен «Койот» «Кудайдын ити» деп которулат. Түндүк Американын бир топ жергиликтүү урууларынын диний түшүнүгү боюнча ал ыйык, тотем жаныбар, ага аңчылык кылууга тыюу салынат.

Австралияда жашаган чөнтөктүү жаныбар жырткычтар тобунун жалгыз өкүлү – динго ити (*Canis dingo*). Боюу боюнча үй итинен чоң, күрөң сары, сарыраак же ачык сары түстө. Динго боюнча окумуштуулардын ою эки ача: бир даары ал үй итинен

жапайыланган десе, башкалары – иттин өзүнчө түрү дешет. Болжолу динго Австралияга көп кылымдар мурда, континент – арал Түштүк Чыгыш Азия менен жаратылыш өзү жасаган табигый көпүрө бириктирилген учурда келген.

Динго адамга жакындашы ыктымал, бирок, ал үй жаныбары катары эмес, анын мүнөзүн башкарууга мүмкүн эмес болгондуктан дингону колго үйрөтүү аракетин текке кеткен. Динго австралиялык фермерлер үчүн чыныгы мүшкүл. Ал үй айбанаттарына, койго жана алардын кеңгурусуна кол салат.

Динго иттери

Фермерлер бир нече жолу аларды атып салууга аракеттенишкен, бирок, натыйжасыз аяктады. Ушуга байланыштуу 1880 – жылы «Ит коргон» курулушу башталган (дингодон коргоо үчүн коендордун жайытын, койлордун жайытын тор менен тосушкан). 1960 – жылдары бир нече тосулган жерлерди кошуп даңгыр жолго чейин тоскондуктан натыйжада өтө чоң тосмок пайда болду. Азыр тосмо Тувумба шаарынан Австралиянын Чоң булуңуна чейин жетип, чондугу 8500 км. түзөт. Бул адамдар тарабынан курулган эң чоң тосмо курулуш. Тосмонун бүт айланасын атайын күзөтчүлөр кайтарышат, тосмонун жыргыгынан коен өткөндөрү астынан казып чыкса тосмондон өткөндөрдүн баарын динго өлтүрөт.

Иттердин жапайы тукумдаштары (дингодон башкасы) колго бат үйрөнөт. Мындан тышкары алардын баары үй ити

Динго таптакыр үрбөйт, кадимки иттер сыяктуу «гав-гав» деген сыяктуулар анда жок. Аларда өзүнүн өздүк доошу бар, бирок ал үргөнгө окшобойт, алар карышкыр сыяктуу улуит жана ырылдайт.

менен чагышат (динго дагы) жана кадимкидей тукум берет, бул иттердин тукумунун атасы чөөлөрдөн дегенге негиз берет, башкалары алардын түпкү атасы – карышкыр дешет. Азыркы убакта бардык иттердин тукуму үй итинин түрүнө кирет (*Canis familiaris*) жана түпкү жалгыз атасы – көк карышкыр деп эсептелет.

Үй итинин тукуму ар түрдүү жана көп, аларды айбанаттардын ар түрдүү түрү деп кабыл алууга жеңил, бирок, сырткы айырмачылыгы иттердин өзүн адаштырбайт. Колтойгон дог менен кичинекей чихуахуа жолукканда ошо замат бирин-бири ит экенин билет. Булардын ортосунда эмне жалпылык бар? Баардан мурда түпкү аталары карышкыр менен таанышкандан кийин анан иттин ким экенин түшүнсө болот.

Көк карышкыр (*Canis lupus*) – жапайы жаратылышта иттердин тобунун эң чоң өкүлү. Анын тулкусунун салмагы 70 кг. чейин жетет, мойнунун бийиктиги – 70 см., денесинин узундугу – 160 см., куйругу – 50 см. Өздөрүнүн аталышы боюнча карышкырлар көк гана эмес, өңү боюнча карадан саргычка чейин өңдөрү ар башка да болот. Алар токойдо, талаада, жарым чөлдө жана тундрада дагы жашашат. Бул жаныбарлар түрдүү аба-ырайына, табиятка ыңгайлашып жашап кете алат. Мурун алар Түндүк жарым шарынын баарында дайыма жашаган. Азыр Эски Дүйнөдө карышкырлар Испанияда, Италияда, Скандинавияда, Германияда жана андан ары чыгышта Курил аралдарына чейин, Түндүк Америкада – Аляскада, Гренландия менен Канадада, АКШнын аймагындагы Канаданын кээ бир чек араларында сакталып калган. Европалык, азиялык жана америкалык көк карышкырлар бир түргө кирет.

Карышкыр – тубаса аңчы. Ал абдан күчтүү жана укмуштуудай өжөр. Карышкырдын күчтүү жаактары курч тиштери менен эликтин мойнун же капталын капшыра тиштеп жарат. Жырткыч аң уулаганда 150 км. чейин чуркоого кудурети жетет. Эгер кармаса анын жеми багыш, бугу, элик, каман же коен болот. Бирок, карышкырдын негизги тамагы чычкан, леммингдер ж. б. майда кемирүүчүлөр. Ал балыкты, моллюскаларды, кээде а түгүл жемиштерди дагы жейт.

Карышкырлардын үйүрү

Карышкырлар орточо 12–13төн жандык болуп үйүрү менен жашашат (мурунку учурларда 30 карышкырга чейин көп санда жамаатташ болуп жашаганы кездешчү). Бардык үйүрдүн мүчөлөрү – жакын тукумдаштар. Буларда катуу эреже сакталган. Үйүрдүн башчысы атасы сыяктуу эле энеси дагы башчы болот, алар жуп болуп жашайт. Калган жетилген карышкырлар аларга баш ийет. Алардын артынан бир жаштан эки жашка чейинки карышкырлар келет жана андан кийин – бир жашка чейинки бөлтүрүктөр ээрчийт. Үйүрдүн мүчөлөрү бири – бирине абдан жакын жана ынтымактуу.

Карышкырлар үйүр болуп жашоо менен дайыма өз ара түрдүү добуштарды чыгарып, кыймылдарды көргөзүп жана ар кандай туруу менен мамилелешет. Ошондой эле карышкырлардын башка тили да бар, мисалы, жүнү түктүйүп турса демдик чоочун бирөөнүн пайда болушун билдирет. Эгер арткы шыйрагы менен топуракты челсе, демек, карышкыр жаалданып атканы. Эстөөсү жакшы маанайдын белгиси,

толкундануу же оор кырдаалды жумшарткысы келгендиги. Эгер айбан жону менен оонаса жана атаандашынын тамагы жагына жонун койсо демек, кечирим сурап атканы (ага эч ким каршылык көрсөтпөйт).

Дегинкиси карышкырлар мерчемдүү жерлерге капталынан сийдиги, богу жана бездеринен бөлүнүп чыккан жыттар менен белги коюп чегин бөлөт. Андан бөлүнүп чыккандар анын эркек же ургаачы экенин, жашын, ден соолук абалын, жаалдануусунун канчалык деңгээлде экенин жана а түгүл ошол жаныбардын үйүрдөгү абалынан маалымат берет (койгон белгиси жерден канчалык жогору болсо абалы ошончолук өйдө болот).

Карышкырларда угуу жөндөмү жакшы өнүккөн. Токойдо жүрүп өзүнөн 9 км. алыстагы добушту уга алышат. Эгер карышкырлар ачык жерлерде жүрсө анда өзүнөн 15 км. алыс аралыктагы добушту уга алышат.

Карышкырлар эркиндикте 15–20 жыл жашашат, сейректери гана картаят. Карышкыр өтө сак жана эрежени сактайт: коопсуздугу биринчи орунда турат, ошондуктан карышкырды өңүткөн жашынуунун чебери деп эсептешет. Ал аңча бийик эмес өскөн чөпкө, жакшы өспөй калган бир түпкө жашырынууга, дүмүргө же кулаган даракка окшоп калууга жөндөмдүү.

Карышкырлардын эс тутуму мыкты жана мурун көргөн кандай гана майда барат болбосун баарын эстеп калат. Ошондуктан капканга сейрек түшөт же ууланган этти алат.

Карышкыр – бул, биринчи кезекте, айбанаттар дүйнөсүндө эркиндиктин бийик символу, өз алдынчалыктын символу (айбанаттардын падышасы делген – жолборсту циркте үйрөтүшөт).

ИТТЕРДИ КОЛГО ҮЙРӨТҮҮ

Киши качан жана кандай кылып карышкырды үйрөткөн? Эч ким так билбейт. Биздин доорго чейин XV кылымга жакын болуп өткөн деп эсептешет. Кыязы карышкырларды адамдар жашаган жайдан алгачкы мергенчилердин олжосунун калдыктары кызыктырган болуш керек. Адамдар чоң жырткычтын же душман уруулардын өкүлдөрүнүн жакындаган кооптуулукту карышкырдын жүрүш-турушунан бат эле билгени үчүн анын жакындашуусуна чыдаган болуш керек. Биздин доорго чейин XII миң жылдыкта алгачкы адамдарды көмгөн жерлерде тиги дүйнөдө ээсин коштоп жүрүү үчүн көмүлгөн карышкырдын сөөгү табылган.

Археологиялык табылгалар биздин доорго чейин эле XIII миң жылдыкта карышкыр менен иттин сөөгүнүн түзүлүшүнүн айырмачылыгынын пайда болгонун, а биздин доорго чейин V-II миң жылдыкта иттердин түрдүү тукумунун биринчи белгилерин табышкан. Алгачкы адамдардын көмүлгөн жерлерин казганда карышкыр менен иттердин сөөгү жанаша жатканын көрүшкөн.

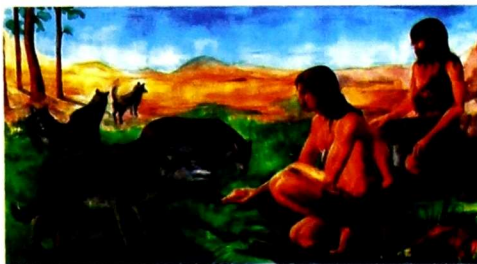

Колго үйрөтүү же доместикация – бул адамдар тарабынан атайы эле жасалган жапайы айбанаттарды өзгөртүү жана аларды колго үйрөтүү процесси. Адам эң биринчи колго үйрөткөн жаныбар – бул ит. Кээ бир маалыматка караганда бул 9–17 кылым мурда болгон.

Демек, адамдар иттерди өзүнө үйрөтүп алган соң карышкырды колго үйрөтүүнү улантышкан. Мүмкүн, алгачкы адамдар иттердин тукумун жакшыртуу үчүн карышкырды пайдалангандыр. Мүмкүн, ал бул айбанаттардын ортосундагы өзгөчө айырмачылыкты көргөн деле эместир.

Түпкүлүгүндө карышкыр деле ит. Адам колго үйрөткөн итти өзгөрткөн жана өркүндөткөн бардык мүнөздүү белгилери

тигиндейинен да мындайынан да карышкырга мүнөздүү. «Үйүрдүн мүчөлөрүнө» тубаса берилгендик жана чочундарга сак болуу – күзөтчү иттердин негизги жүрүм – туруму, белгиленген курмандыкка айдактоо. Кууп баратканда үргөндүк – айдакчы иттердин өзгөчө белгиси, олжону басаарда тык токтоп калуу адаты – из кубар иттер; терьерлер жана таксалар болсо – тытмалап чуңкур казышат, олжосун кадимкидей үн-күргө сүйрөп келүү – ретриверлердин иши. Карышкырдын ар түрдүү шарттарга ыңгайлаша билгени иттер керек учурда дайыма адамдын жанында болушун шарттайт.

Колго үйрөтүлгөн иттер

Болжолдуу биздин доорго чейин 4000 жыл мурун иттин алгачкы сүрөттөрү аскаларга чегилген, сыйынуучу жерлерде, чопо ташбакаларда ж. б. пайда болгон. Бүт дүйнө боюнча биздин күндөргө чейин жеткен ушул сүрөттөр көп кылымдар мурун иттердин ар түрдүү тукумдарын түзүүгө негиз болуп берди. Бүгүн иттин жардамы менен космосту изилдеп, жер кендерин таап, газдын чыгып аткан жерин, наркотиктин катылган жерин табууда. Бүгүнкү күндө 400дөн ашык иттердин түрү белгилүү.

Кинология (грекче сөздөн «кинос» – ит жана «логос» – илим) иттердин түрлөрүн жаратуу, аларды ар нерсеге үйрөтүү, иттердин келип чыгышынын тарыхы жөнүндөгү илим. Бул илим жакында эле, 19-кылымдын аягында иттердин тукумдарын көзөмөлгө алуудан башталды.

ЖАШООНУН БАШТАЛЫШЫ

Иттер 7–10 айлык жашынан баштап чагышууга жетилет. Бирок, бул убакта алардын организми биротоло жетиле элек болот, ошондуктан алардын камкор ээси 1,5–2 жашка чыга элек иттеринен күчүк алууга шашылбайт. Дөбөттөр жыл боюу тукумдашууга, а канчыктар күүлөө убагында гана көбөйүүгө жөндөмдүү. Ал жарым жылда бир чагышат, лайкалар, хаскилер, басенджилер жана кээ бир башка тукумдагылар, өзүнүн «табигый тамырына» жакындар бир жылда бир чагышат. Бул учурда канчыктар ойноок жана эч кимди укпаган болушат, алар бат – бат сийдик менен мерчем калтырышат, сийдиктин жыты магнит сыяктуу ошол тегеректеги дөбөттөрдү өзүнө тартат.

Алтын ретривер күчүктөрү менен

Иттердин бооз маалы орточо 62–64 күнгө созулат. Күчүктөрү тумгак чел кабык менен туулат жана энеси аларды тумгак челинен бошотуп киндигин тиштеп үзөт, челкабыкты жеп салгандан кийин күчүктөрүн өзү таза жалайт. Күчүктөр жүндүү болуп туулган менен көзү ачылбай, кулагы укпай түшөт. Ошондой болсо да аларда тубаса рефлекс бар, энесинин жылуу эмчегин таап сорушат. Жаңы туулганда алар өз алдынча иче – кардын, табарсыгын бошото алышпайт, ошондуктан энеси камкордукка алып алардын ичин, куйругунун алдын тили менен жалап бошотот. Көзү ачыла элек күчүктөр биринчи күндөрү укташат жана эмгек гана эмишет. Эгер алар ток болсо өздөрүн

тынч кармашат, эгер баарына сүт жетпесе чыйылдай башташат.

10–12 күндөн кийин күчүктөрдүн көзү ачылат, өзүнүн тегерегиндегилерди көрүп башташат. 18 – күнү бири – бири менен кыбырап-жыбырап, кыңшылап жана түртүшүп чыгышат. 20–25-күнү адаттагыдай аларды бир кесим эт, быштак, анан иттин башка тамагы менен тамактандыра башташат. Күчүктөр шыйрагына бекем туруп калгандан кийин уктабай, тамак ичпеген убактысында кечке ойношот. Мурун күчүктөрдү 30 күндөн кийин энесинен бөлүп алышчу, бирок, азыр адистердин кеңеши боюнча андай кылбай 2 айга чейин бөлбөйт. 4–8 жумалык жашта күчүктөрдө өзгөрүү болот, муну окумуштуулар көрүү социализациясы деп аташат. Күчүктөр өз тукумдаштары менен жалпы эреже боюнча таанышат, өздөрүн иттер уруусунун мүчөсү экенин билишет. Алардын оюну – бул чоңдордун турмушуна даярдануудагы эң маанилүү учур. Күчүктөр оюнчук менен ойноодо өз укугун талашканга үйрөнөт, тиштегенде күчү канчалык экенин билет, энесинин ырылдаганы – бул тартипке чакыруу экенин түшүнөт. Күчүктөрдүн тукумдаштары жана энесинен эрте ажырагандар начар өсөт, кийин чоңойгондо дагы башка иттер менен тил табыша албай кыйналат.

Иттин денесинин орточо табы 38,3ден 39,4 ° С деп белгиленет. Дененин жогору табы бүргө менен кенелерди көбүрөөк өзүнө тартат, ошондуктан адамдарга караганда иттер алардын чагып алганынан жабый тартышат.

Чоң иттер бооз кезинде 63 күнгө жакын күчүктөрүн ичине көтөрөт. Жаңы туулган күчүктөрдүн көзү көрбөйт, укпайт жана тиши жок болот. Бир эле ит жана анын ургаачы тукуму 7 жылда 43төн 72ге чейин күчүктөрдү тууй алат.

ИТТЕРДИН ЖЫТ СЕЗҮҮСҮ

Иттин жашоосунда жыт сезүүсү чоң ролду ойнойт. Ит жыйырма беш миң ароматты ажыратууга жөндөмдүү. Иттердин сезим органы биздикине караганда башкача иштейт, чынында эле биз курчап турган дүйнөнү ар башкача кабыл алабыз. Мурун – иттердин тумшугундагы эң көрүнүктүү бөлүгү.

Иттердин жыт билүүсү – бул укмуштуудай жыттардын дүйнөсү, ал жөнүндө адамдын болжолдуу гана түшүнүгү бар. Болжолдуу адамда 5 миллион жыт билүү клеткасы бар, ошондо орточо статистика боюнча алганда иттерде 125 миллиондон ашык жыт билүү клеткасы бар. Адамга караганда иттердин жыт билүүсүнө жооп берчү иттин баш мээсинин сырты чоң.

Иттердин мурду былжыр менен капталган. Бул дал ошол былжыр, адамдын мурдунун ичиндеги былжыр. Иттерде ошол былжыр мурдунун ичинде эле эмес сыртында дагы көп бөлүктү ээлейт. Бездер иштеп чыгып мурунга берилген былжыр өзгөчө фильтр, ошол аркылуу ит заттын жыт молекуласын билет.

Мурундун өзүнүн түзүлүшү таң калыштуу. Иттердин таноосун окумуштуулар кылдат изилдеп чыгышкан. Окумуштуулар таноого тиешелүү мындай нерселерди такташкан. Таноонун каптал оюгу жыттарды билүүдө чоң роль ойнойт. Эгер ит жөн эле дем алганда таноонун каптал жагы менен 47 пайызга жакын аба кирет, эгер жыт алса анда 57 пайыз аба жутат.

Адамда жыт билүү клеткасынын жалпы аянты 7 кв. см. жакын (болжолдуу почта маркасынын көлөмүндөй). Иттерде бул 390 кв. см. чейин аянт болот (бир барак кагаздай).

Иттин мурдунун узундугунда жана өлчөмүнө жараша аянт өлчөмүнө жараша аянт өлчөмү өзгөрүлөт: иттин тумшу-

гу узун жана кенен болсо тумшугу кыска жана ичке итке караганда тигилердин жыт билүү рецептору чоң, ошого жараша жыт билүү жөндөмү өтө жогору болот.

Ошондой эле иттер дем алганда эле эмес, дем чыгарганда да маалымат алат. Эгер ал оозу менен дем алса абанын бир бөлүгү өпкөсүнө жетпейт жана демди таноосу аркылуу чыгарганда абаны мурундун рецепторлору иштеп чыгат жана талдайт.

Бирок, оозу менен дем алганда аба тегерек таноо аркылуу келет да каптал оюктарга тийбейт. Бул жыт билүү сапатын төмөндөтөт, ал эми жаңы жыттар ачылбай, билинбей калат.

Эгер ит тынч турса анын таноолору алды жагынан жана капталынан да абадан маалымат ала алат. Иттин мурдунун алдында аба мейкиндиги турса дагы аба анын таноолоруна кирбейт. Ал 60 градусту түзөт, ар бир таноого 30 градустан. Тынч турганда ар бир таноо тарткан аба 30дан 130 градуска чейин түзөт. Эгер иттин мурду жыт алып калса анда мурундун каптал таноосу абаны өзүнө арт жагынан дагы тартып алганга дагы ыңгайлашат. Бул үчүн ит башын артына буруунун деле кажети жок, анткене

Немец овчаркасы

ни, ар бир таноонун абаны тартып алуусу 30дан 150 градуусту түзөт.

Иттердин мурду өтө сейрек касиетке ээ. Ал жыттарды ажырата алат. Мындайга иш жүзүндө адам жөндөмсүз. Бардык эле ит өтө күчтүү жыттардын арасынан өтө аз сандагы жыттарды талдай билүүгө жөндөмдүү. Дал ушул сапат үчүн адамдар иттерди кызматка алат.

Таксанын мурдунда болжолдуу 125 миллион, фокстерьердики – 145 миллион, немец овчаркасында – 225 миллион жыт билүү рецептору бар. Жыт билүүгө өзгөчө багытталган биглде ошончо жыт сезүү рецепторлору – 225 миллион бар, немец овчаркасы биглден көлөмү жана салмагы боюнча эки эсе чоң. Иттердин арасында жыт сезүү боюнча чемпион – блаухаунддун – 300 миллион рецепторлору бар.

Иттер адамга наркотиктиктерди же адамды издөөдө гана жардам бербейт. Биздин куйруктуу досторубуз башка тармакта да ийгиликтүү жардамын берүүдө. Мисалы, Швецияда 70 пайызга жакын курулуштар көгөрүп кеткен. Албетте, курулуштун иштен чыккан деталдарын алмаштыруу зарыл жана 200 ит күнүгө жубу менен микробиологдорго кошулуп иштеп үйлөрдөгү керектүү бактериялардын түрлөрүн жыты боюнча таап чыгышат.

Бажы органдарындагы кызматтык иттер

Кызык, иттер кээде бир жыттарды кандайдыр бир деңгээлде мыкты билишет. Мисалы, жер – жемиштин жытын издеген-

ге караганда наркотиктерди жакшы табышат. АКШнын аэропортунда аз сандагы жер-жемиш жана жашылчаны алып өтүүгө тыюу салынган, бир аз иттер гана ошондой жерлерде иштеп алма менен сабиздин жытын ажырата алышат.

Иттер адамдарга наркотиктерди эле издеп табууда жардам беришпейт

Калифорнияда иттердин тукумдашы бигль бактарда толуп калган мите курттардын чогулган жерин табууда адамдарга жардамдашат, ошону менен бак даракты чирип кетүүдөн сактайт. Иттердин жардамысыз бул дарактарды өз убагында дарылоо жана куурап калуудан, чирүүдөн сактап калуу мүмкүн эмес.

Футбол боюнча кубок жоголуп кетип аны селсаяк ит бир түп бактын түбүнөн тапканы жөнүндөгү өз убагындагы ызы – чуулу тарых, кийин жер алдындагы пайдалуу нерселерди издөө үчүн иттерди иштетүүгө түрткү болгон. Фин окумуштуусу, профессор Кахма өзүнүн ити Лари менен эксперимент жасап кен байлыгынын катмарын таап алган. Ушундан кийин иттин жардамы менен СССРде никелдин, вольфрамдын кени чыккан жерди табышкан. Газ өткөөлдөрүндө газдын чыккан жерин издеп табуу үчүн иттерди пайдалана баштаган.

Иттер адамдын оорусун жыты боюнча сезишет. Жыттар менен өпкөнүн, эмчек безинин, теринин, табарсыктын жана простатиттин рагын билүүгө иттерди үйрөтсө боло турганын изилдөө көрсөттү. Иттер организмден «оорулар» бөлүп чыгарган билинер – билинбес жытка деле өтө сезгич

болорун адистер айтууда. Эгер капысынан канттын деңгээли өзгөрсө, диабет менен ооруган адамдын саламаттыгы кескин начарлагандыктан иттер көпчүлүк учурда адамга кызмат көрсөтүүчү катары дагы пайдаланылат. Атайын үйрөтүлгөн иттер канттын өйдө – төмөн болуп атканын жыт аркылуу билип жана ал ооруунун белгилерин байкаары менен өзүнүн ээсине билдирүүгө толук жөндөмдүү. Эң таң калычтуусу эпилептикалык талып жыгылаарына башталышына 45 мүнөт калганда иттер билет.

Иттер адамдын же айбататтын жытын 800–1000 метрден эле сезет. Бир белгилүү жытты, мисалы, ээсинин жытын бир топ аралыктан эле 10–15 түрдүү бөтөн жыттардан ажыратып биле алат.

Ферамондор – айбанаттардан бөлүнүп чыккан өзгөчө зат, алардын жүрүм – турумун өзгөртүшү мүмкүн жана гормондордун иштеп чыгышына таасир этет. Ферамондор мисалы, сийдикте сакталат.

Ошондуктан канчык калтырган кардагы сары такты жыттоо менен дөбөттөр сезими ойгонуп, дүүлүгөт, ээлери чочулагандай кээде алар «бул жийиркеничтүүнү» жалайт, шилекейин көбүктөнтүп туталанып жаалы чыгат.

Адамдын мурдунда 5 млн. го жакын жыт сезүү нейрондору бар жана ал орто эсеп менен 10 миңге жакын түрдүү жыттарды айырмалай алат. Адамдар иттерге караганда иш жүзүндө жыт сезүүдөн айрылгандай.

Жаш өткөн сайын иттин жыт сезүүсү начарлайт. Албетте, кандай гана билинбеген суук тийүү да жыт сезүүнүн курчтугуна таасир этүүсү ыктымал. Мурдун түзүлүшүнүн түрдүү анатомиялык өзгөрүүсү бардык жагдайда иттин кылдат сезгичтигине терс таасирин тийгизет.

Иттин жыт билүү сезими адамдын жытты кабыл алуусунан миллион эсе жогору. Иттин мээсине жытты сезе билүү 40 эсе көп

Айдакчы иттер менен тайгандар коенго аңчылыкта

ИТТЕРДИН УГУУСУ

Иттер сак кулак

Иттердин өтө эле өнүккөн органы – угуусу. Адамдарга караганда аларда абдан сак жана мыкты өнүккөнү шексиз. Иттер 450 метрге чейинки аралыктагы добуштарды ажырата алат, ошол эле учурда адам жүз метр аралыктагыны угат. Иттер шумдуктуудай тактык менен үндүн кайсы жерден чыгып атканын билүүгө жөндөмдүү. Буга кулактарын кыймылдата билгени жардам берет. Иттер кулагы ук-

пай туулат. Күчүктөр туулгандан кийин он күн аралыгына чейин кулагы жабык болот. Ошол он күн өткөндөн кийин алгачкы уккан үндөр ал үчүн өтө деле маанилүү эмес. Мисалы, «энесинин» үргөнү жана ырылдаганы же башка иттердин тиштегенин ал али билбейт. Ал түшүнүп жана эстеп калууга тийиш болгон нерсе али алдыда, ырылдоо – бул сак болуу зарылдыгын билдирүү. Мындан биз итти түшүнүү эмне экенин, үнгө карай чуркоо – бул тубаса жөндөм эмес, социализация процессинде үйрөнгөн нерсе деп жыйынтык чыгарабыз.

Болоор-болбос үндөрдү иттер деле болжолдуу адам сыяктуу угат. Бирок, жогорку жыштыктагы үн жөнүндө айтсак кишиге караганда иттердин угуу жөндөмү өтө зор. Адамдарда акустикалык белгилерди кабыл алуу жогорку чегинин көрсөткүчү балалыкта 30 миң Гц жана улгайганда 12 миң Гц. Иттерде угуунун кабыл алуу жогорку чеги кийинки мезгилге чейин эле көрсөткүч 35–45 миң Гц деп эсептелип, жыйынтыгында ал 100 миң Гц жетет.

Пойнтер торгойдун сайраганын угууда

Ит адам уга албаган түрдүү үндөрдү уга алат. Ит капысынан аярай калып бир нерсени кулак түрүп тыңшап калса, демек, жарганаттардын же кемируучүлөрдүн чый – чуй эткен алыстан угулган жогорку жыштыктагы үнүн эшитти. Иттен тышкары ультраүндү айырмалай алаган мышыктар, жарганаттар, жылкылар, дельфиндер жана киттер гана жөндөмдүү.

Иттердеги өнүккөн өткүр кулак ан уулоочу сапаттарга ээ болгон алардын аталарынан калган. Өзүнүн уникалдуу угуусуна таянуу менен ит чычкандардын, келемиштердин жана калган майда жан-жаныбарлардын кыймылдарын биле алат.

Жаандын шыбыргактаган добушу иттердин кулагы үчүн зыян. Күн жаап жатканда иттер көчөгө чыккысы келбейт, ал суу болуудан коркконунан эмес, себеби, жаандын добушу алардын кулагынын сезгичтигин зыян кылышы мүмкүн.

Тубаса так сезгичтигинен биздин иттер араң – араң угулган үндөрдү жаземдебей угат. Ошондон улам адамга алардын жүрүш – турушу телепатиядан болгондой көрүнөт. Анын бир эле ачык мисалы, ээсинин үйгө келатканын иттер сезет. Ал келерине жакын ит ары – бери чуркайт жана өзүнүн ээсин каалганын жанында чыдамсыздана күтөт. Эгер ал үйгө жөө келаткан болсо, сырттан угулган түрдүү башка үндөрдөн кожоюнунун басканын ит айырмалай алат. Эгер ал үйгө машина менен келатса берилген досу башка машиналардын моторунан анын моторунун үнүн билет.

Абдан катуу чуруу – чууну бардык иттер көтөрө албайт, кээ бир тукумдар (негизинен, аңчы иттер) аны өтө эле жактырбайт. Өтө катуу үн – добуштар иттерге жаман таасир берет: анын дем алуусу жана тамырынын кагышы күчөп көп күчтү сарптайт, а түгүл тынч турган убакта дагы.

Иттер катуу чыккан добушту жактырбайт

Картайып же ооруп калса ит укпай калат. Муну иттердин ээси өз убагында байкабайт, иттер дагы өз көйгөйү жөнүндө айта алышпайт. Ээлери дагы көпчүлүк учурда көңүл бөлүшпөйт. Анын үстүнө иттер кулагы начарлай баштаганда эки эсе күч менен башка органдарынын жардамы менен ыңгайлаша баштайт.

Ошондуктан иттердин ээлери «эстен тандырган» чуру – чуудан өз итин сакташ керек жана өздөрү дагы ага кыйкырбашы зарыл. Ошондо гана анын саламаттыгы чың болуп жана кооптуулук жөнүндө өз убагында билдире алат.

Иттердин угуу анализатору үн толкунун жыштыгын секундасына 40 миңге чейин, шырп эткенди – 24 метрге чейинки аралыкта кабыл алат, ушул эле учурда адам билинер – билинбес шобуртту 5 метрден ашык аралыкта уга албайт.

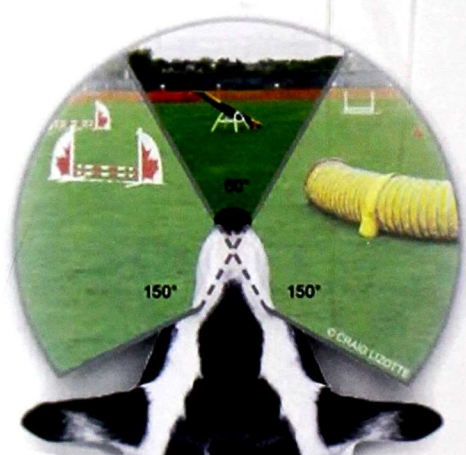
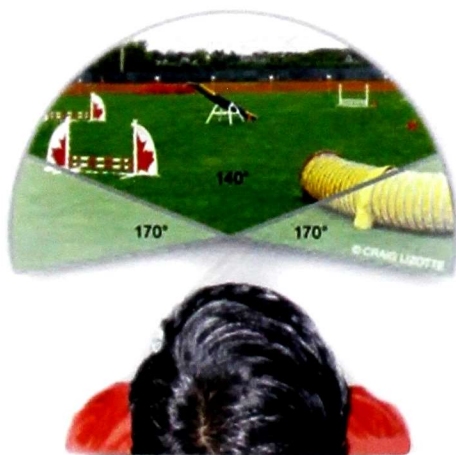

ИТТЕРДИН КӨРҮҮСҮ

Иттердин көзү абдан жакшы көрөт жана эң майда олжосун дагы алыстан байкай алат. Адамдарга караганда иттер кыймылдаган бирдемени 800–900 метр аралыктан байкайт жана ажырата алат. Айбандар кыймылдабаган нерсени 600 метрден көрө алат. Аларды жерде чуркап жүргөн, эптеп кыбырап – сыбыраган жан – жаныбар, айбанаттарды, дарак үстүндө жашагандарды аңдуу көбүрөөк кызыктырат, анткени, аларды кармоо жеңил. Себеби, иттерди канаттуулар, самолеттер, телеграфтык зымдар жана башка алардын жете турган аймагындагылар аз кызыктырат. Бул ит эмне үчүн анын тегерегинде бирөө өтүп баратса үрө турганын түшүндүрөт. Мурун бул дүйнөнү иттер ак – кара кылып көрөт деген божомол бар болчу. Бирок, көптөгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында иттер деле бир аз адамдыкындай көрө турганы белгилүү болду. Окумуштуулар иттер толук кандуу түстүү түстөрдү көрө албай турганын далилдеди. Иттердин түстүү түстү көрүүсү адамдаркынан айырмаланат. Адамдын көзүнө караганда иттин көзүнүн торчолорунда колбочок аз, дал ошол колбочоктор түстүү түстөрдү көрдүрөт. Адамдын торчосунда 3 типтеги колбочок бар, ар бири түр-

дүү диапазондогу түстү көрөт. Кээ бирөө кызыл жана кызыл – сары узун жыштыктагы, башкасы сары жана жашыл орто жыштыктагы, а үчүнчүлөрү көгүш, көк жана кызылт – көк түстөрдү чагылдырууга сезимтал болушат. Иттин торчосунун өзгөчөлүгү аларда колбочкилер жок, кызыл түстү көрө алышат, ошонун эсебинен сары – жашыл жана кызыл сары – кызыл түстөрдүн айырмасын билишпейт. Иттердеги мындай өзгөчөлүк адамдардагы дальтонизмге (түстөрдү ажырата албоочулук) окшош.

Адам көк-жашыл деп көргөндү, ит ак деп көрөт. Ошентсе дагы иттер кишиге караганда сур түстүн бардык айырмачылыгын билет. Бул иттин көзүнүн торчосунда чоң колбочогу бар болгону үчүн эмес, ал адамга караганда көрүүсү б. а. күүгүмдө жарыкты көргөзүүчү клетканын сезимтал болгондугунда. Ушуга байланыштуу ит күндүн караңгы мезгилинде 3, мүмкүн а түгүл 4 эсе адамдан жакшы көрөт. Бекеринен иттерди өткөөл айбанат дешпейт, т. а. алар күн менен түндүн аралык ортосунда. Кызык факт: эгер биз иттин көрүүсүн окулисттин кабинетинде текшерүүчү таблицада текшере турган болсок, ал болгону үчүнчү сапты гана айырмалай алмак, а

Адамдын жана иттердин көрүү талаасы

адам жакшы көрүүсү менен онунчу сапты дагы окуй алмак.

Иттин алдыны көрө билүүсү адамдыкынан айырмаланат. Адамдын көзү айлана түрүндө көргөндө алдындагыны түз жакшы көрөт. Иттин алдыны көрүүсү тагыраак, бул аларга аңчылык кылганда артыкчылык берет. Ар бир тукумдун өзүнчө көрүү талаасы бар. Бул башынын түзүлүшүнө, мурундун өлчөмүнө жана көзүнүн жайланышына көп байланыштуу. Эң чоң көрүү талаасы тумшугу узун аңчы итердики. А тумшугу чоң иттер (мопс, боксер, Ка де Бо, пекинес) чоң аймакты эмес алар ичке тумшуктуулардай көрөт.

Эмнеге иттер телевизор көрбөйт, кээ бири аны көрүүгө аракеттенсе узак убакыт ал техниканын жанында боло алышпайт деп кээ бир адамдар суроо беришет. Адамдын көзү кабыл алган кадрлардын алмашып кыймылдап аткан образынан жыштыгы 50 – 60 герц. А итте болсо бул жыштык жогору, 80 герцке жакын. Ит фильмдин ордуна көрүнүп – көрүнбөгөн чыбырчыкты көрөт, ошондуктан ага көңүл коюуга аракеттенбейт.

ИТТИН АДАТТАРЫ

Ит өзүнүн жаратылышы боюнча эмне жакшы, эмне жаман экенин биле албайт. Анын бардык тентектиги жана күнөөсү – бул дүйнөнү таануунун жолу жана дүйнөдөгү өз ордун билүү гана. Адам сыяктуу эле иттердин өзүнүн адаттары жана тартиби болот. Иттердин адаты – анын экинчи мүнөзү. Айбандын ар бир аракетинин адаты толук түшүнүктүү. Иттердин көп эле адаттарын түшүнсө болот.

Эмне үчүн иттер сөөк кемиргенди жактырышат? Көрсө, алар муну генетикалык эс тутумдун деңгээлинде жасашат экен. Муну Колумбиядагы Улуттук Университеттин биологдору тактаган. Азыркы иттердин түп аталары карышкырлар үйүр тобу менен аңчылык кылганы талаадан чоң олжону кармоонун жалпы 3 мүмкүнчүлүгү болгон. Бул үчүн чоң азуу жана чайнаганга күчтүү жаак керек. Түзүлүштөгү пайдалуу өзгөчөлүктөр кийинки муунга генетикалык деңгээлде берилген. Акырындап, иттерди колго үйрөтүүдөн кийин дайым аңчылык кылуу токтогон. Азыркы иттер түрдүү тамактарды жешет, алардын илгерки түп аталары ошол убактарда негизинен эт жешкен. Ошондой болсо дагы аталарынан берилгендиктен аны иттер сактап калган жана ал «куралдарын» сөөктү кемирүү

Иттердин каманга аңчылык кылуусу

үчүн пайдаланышат. Ошондой эле байыркы инстинкт сакталып калган: сөөктү жерге көмүү адаты «ачка калганда» жей турган корун даярдап коюу.

Ар бир ит кандайдыр бир деңгээлде жытты «сезүү» жөндөмдүүлүгүнө ээ. Бардык айланадагы иттер даракка бир жерге сийгени дагы жашап калууга аракети жана сийдиктин жыты аркылуу алар карышкыр сыяктуу жакын аралыкта кандай айбандар жашаарын билишет. Иттер жыттын жардамы менен белгилүү сандагы маалыматты кабыл алышат жана беришет. Жыт анын канча жашта, эркек

же ургаачыбы, анын канчалык деңгээлде эмоционалдык абалын, үйүрдө кандай деңгээлде орду бар экенин билгизет. Жыт ар бири үчүн жекече. Жыт боюнча тигинин кайсы жерде экенин, кайсы багытта кетип баратканын жана анын кайсы жерде токтогонун билет.

Мышыкты жаман көрүшү чындыгында иттер аңчылык инстинкт менен гана мышыктарды куушат. Мышыктар жүндүү куйругун шыйпандатып алардан качканда токтоно албай кууп жөнөшөт. Дал ушул көндүм адат болгон аңчылыкка алдырып ийгенде тигил аны жарадар кылышы же а түгүл өлтүрүп да коюшу мүмкүн. Ушул бири – бирине душмандашкан өкүлдөр эгер бир үйдө жашаса таңкаралаарлыктай бири – бирине жакын мамиледе болоору байкалган. Жоош жана мээримдүү ит менен бул жакын мамилени дайыма мышык башкарат.

Ит менен мышыктын ынтымагы

Иттер жатаарда бир жерде аркы – терки баса беришет. Ушундай таңкалычтуу жана бир аз көңүл бурарлык адат жапайы табиятта жашаган алардын аталарынан калган көнүмүштөргө байланыштуу. Чөптү жана жалбырактарды тебелеп – тепсеп бир жерде кайталап айлануусу өзүнө ыңгайлуу болгон уя сыяктуу түнөк табууга байланышкан. Бул айбандын аң – сезиминдеги жөндөмү.

Карышкырлар тамак издөөгө жөнөгөндө албетте, алар өзүнүн олжосунун бир бөлүгүн жешкен. Карышкыр кайра кайтканда үйүрдүн калган бөлүгү ал кандай тамак тапканын билүү үчүн ага жата калып аны жалашкан. Ушундай адат жалоо – кубаттоо иттердин арасында дагы азыркыга чейин сакталып калган.

Иттердин дагы бир адаты анын ээлерин кооптондурад: иттер баткакка жана таза эмес кир жерлерге оонагандан баш тартышпайт. Бул жырткычтын байыртадан калган инстинкти. Ушундай түр менен өзүнүн жытын жашырып өзүнөн күчтүү жырткычтан коргонгон деген болжолдоо бар жана мындай көрүнүш аңчы тукумундагы иттерде өзгөчө генетикалык деңгээлде өнүккөн. Кээде, баткакка ооноо мителерден кутулуу аракетин болушу мүмкүн, итти бүргөдөн сактоо үчүн текшерүү керек.

ТУЛКУ ТИЛИ

Ит үчүн тулку тили туулгандан тартып кыйла табигый. Адамдарда ошол тилди пайдаланат, бирок иттин тулкусунун кыймылы жана адамдын денесинин кыймылы таптакыр ар кандай нерсени билдириши мүмкүн. Өзү баккандын денесинин тилин адам канчалык жакын билсе, алардын ортосундагы мамиле ошончолук натыйжалуу болот.

Адамдардын көпчүлүгү, жадагалса ит менен көп убакыт өткөрбөгөндөр да куйругун көтөрүп, шыйпандатуу «дос», ал эми ырылдоо «каршылаш» дегенди билдирээрин түшүнөт. Ооба, балким, бул ошондойдур, бирок мындан тышкары, иттерде башка дагы көп белгилер бар. Бул белгилерди карап көрөлү.

Куйругун көтөрүп шыйпандоо.

Эгерде сиздин итиңиз куйругун көтөрүп шыйпандаса, анда ага ушул учурда жакымдуу жана коопсуз болуп турат. Ал сизди көргөнгө кубанат, ойноого даяр же жөн гана учурдан ыракат алат. Эгерде сиздин үнүңүздү угуп дабышы чыкканда, куйругун көтөрүп шыйпандаса, анда бул анын сиз менен катуу байланышын жана сиз менен болуп турганда жакшылыктын сезимин көрсөтүп турат. Ошого карабастан иттер ар кандай сезимдерди билдирүү үчүн куйруктарын көтөрүп ар кандай шыйпандашат. Мисалы, эгерде куйругу бир аз көтөрүлсө жана шыйпандоо анын орточо бөлүгү менен жүзөгө ашырылса, анда бул, эреже катары, достукту көрсөтөт. Эгерде ал куйругун жогору көтөрсө жана демейкиден

тышкары абалда болсо, ал эми ит куйругун жай шыйпандатса – бул кызыгуунун жана шек саноонун белгиси болушу мүмкүн, ошондуктан мындай итке аярлык менен мамиле жасоо керек.

Ит куйругун шыйпандатат жана үрөт. Бир эле убакта куйругун шыйпандатса жана үрсө иттин эки анжылыгын көрсөтүшү мүмкүн, анткени бул карамакаршы белгилер – куйругун шыйпандатуу демейде ынак, ойноок жүрүм-турумду билдирет, ошол эле убакта үрүү көбүнчө кол салуу менен байланыштырылат. Мындай кырдаалда итти түшүнүү сиз ал көрсөтүп жаткан башка белгилерди, мисалы, эгерде куйругунун абалын эске алууга тийишсиз, эгерде ал өтө жогору көтөрсө, анда аны калыбы ынак жүрүм менен байланыштырууга болбойт. Желкесиндеги түгүнүн тикчийүүсү, үрүүсү жана куйругун «эскертип» шыйпандатуу үрүү жана коргонуу турпаты менен коштолсо, кол салуунун белгиси болушу мүмкүн.

Ит тиштерин көрсөтөт. Ачылган ооз, сөзсүз эле кол салуунун белгиси болбойт – иттердин көпчүлүгү оозун ачуу менен жүгүрүп жана ойноп жүрүү менен, албетте демин басуу үчүн тилин чыгарып жүрөт, ошондуктан бул ит үчүн кадимки жүрүм-турум. Эгерде ит мурдун тырыштыруу менен өзгөчө тишин көрсөтсө, бул эгерде жүйүрлөнгөн абалда, терең көөнүнөн чыккан ырылдоо менен коштолсо, анда бул ага көңүл бурууга арзыган маанилүү эскертүү.

Ырылдоо – бул ага өзгөчө көңүл буруу жана сыйлоо менен мамиле жасоо керек болгон иш жүзүндө дайыма коргонуу же кол салуу мамилеси.

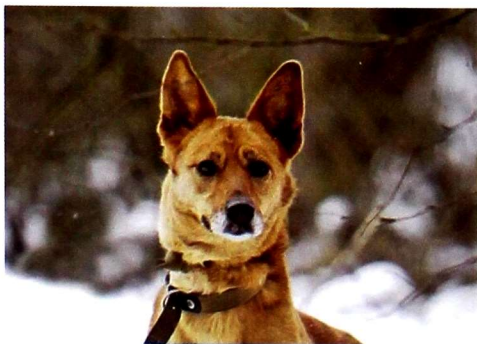
Өзүңүз билген ырылдап турган итке эч качан жакын барбоо жана андан калса аны кол менен сылап-сыйпабоо же анын жеке мейкиндигине кирбөө керек. Бирок айрым

иттер эч кандай аракеттерди жасабастан ойноонун жүрүшүндө, же кандайдыр бир оюнчукка же болбосо жадагалса өз ээсине ырыдашы мүмкүн.

Куйругун кыпчуу. Иттин кыпчылган куйругу жана ал жашынып келаткансыган денесинин төмөн, баш ийген абалы баш ийген же тартынган жүрүм-турум жөнүндө күбө болот, анткени аны бир нерсе бушайман кылды же коркутуп жиберди. Тартынчаак ит тез эле кол салгыч боло калаарын эсинизден чыгарбаңыз, ошондуктан мындай жүрүм-турумду колдобоого аракеттениңиз, анын ордуна жай жана мээримдүү сүйлөнүз, иттин өзүнүзгө жакын келүүгө кызыктырыңыз.

Кулактарды тикчийтүү. Иттин тикчийген кулактары шырп алууну жана бир нерсеге кызыгууну билдирет. Бул кырдаалдагы итти анын денесинин башка белгилердин билүү түшүнүүгө жардам берет. Мисалы, ал кайсы жакты карап турат, эмнеге кызыгып жатат? Балким, аны топ,

мүмкүн болуучу олжо же тамак куюлган идиш кызыктырып жатабы?

Кулагын шалпайтуу. Шалпайган жана артка кеткен кулактар ит кол салуу жүрүм-турумуна жакын болгондогу белги деп эсептелет, анткени ал коркунучту сезет. Шалпайган кулактар ырылдоо жана коргонуу жүрүм-туруму менен коштолот. Мындай итке өзгөчө аярлык менен мамиле жасоо керек.

Кыңшылоо. Кыңшылоонун көп себептери болуусу мүмкүн, анын ичинде. Толкундоо, зеригүү, ооруу, кырсык басуу, бул кырдаалда кайрадан эле кыңшылоонун түпкү себебин түшүнүү үчүн өз итиниздин айлана-чөйрөсүн кароо зарыл.

Ит чалкасынан жатат. Чалкасына которулуу жана өз курсагын көрсөтүү менен ит эркелеп жаткандай жана сизди курсагын сылап-сыйпоону каалап жатат деп түшүнүүгө мажбурлап жаткандай болушу жана бул ошондой эле болушу мүмкүн. Бирок иттин курсагын жана моюнун көрсөтүшү анын баш ийүү мамилеси болуп саналат жана ал биринчиликти башка адамга же итке жол бошоткондугун көрсөтүп турат. Балким, сиз мындай жүрүм-турумду алар бири-бири менен таанышып жаткан кезде жана анын үйүрдөгү өз ордун ушундай ыкмада көрсөтүп жаткандыгын көргөн чыгарсыз.

Ордунда секирүү. Секирүү, эреже катары, толкунданунун белгиси болуп саналат жана балким, сиздин итинизге ойноо жагышы мүмкүн экендигин жана куйрукту шыйпандатуу сыяктуу башка белгилер менен коштолгон секирүүлөр мындайга даяр экендигин билдириши ыктымал. Ит орду-

нан секирген жана кийимди булгаган же болбосо жадагалса жаракат алууга алып келген, мындай жүрүм-турум адамдардын көпчүлүгү үчүн өтө өкүнүчтүү болушу мүмкүн, ошондуктан сизге мындай секирүүгө кескин «жок» деп айтышыңыз жана аны сактоодо оң жагына бекемдешиңиз керек.

Тулкунун абалы. Куйруктуу шыйпандатуу, көз менен байланыш түзүү жана үн менен катар сиздин итиңиздин денесинин абалы анын маанайынын жана мүмкүн болуучу жүрүм-турумунун кыйла маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп саналат. Көздү карабастан белин бүкүрөйтүп курсагын жерге такап жаткан абал баарынан мурда коркууну же баш ийүүнү билдирет. Туруп турган абал демейде кызыгуунун көрсөтөт. Желкесиндеги түктү тикчийтүү, чымырканган абал, шырп алдырбоо, өзгөчө эгерде ал ырылдоо жана көзгө тике кароо менен коштолсо – коркунучтуу кол салууну көрсөтүп турат.

Көз караш менен байланышуу итти тикирейген көз караш же аны көз менен узакка кароонун жүзөгө ашырууга болбойт, анткени демейде кол салуу катары кабыл алынышы мүмкүн, мунун өзү же болбосо иттин негизсиз баш ийүүсүнө жооп кылган кол салуу мамилесине алып келиши мүмкүн. Иттин көзүнө тике кароо аларда «одонно» мамиле жасоо деп эсептелинет жана эгерде ит сизге тартынбай тике караса бул анын мүмкүн болуучу кол салуу жүрүм-турумун көрсөтүп турат.

ИТ МЕНЕН МАМИЛЕ ТҮЗҮҮ

Биздин кичинекей жардамчыларыбыз дабыш булагынын ордун жакшы аныктайт, андан тышкары, алар ультра жана инфраүндөрдү угушу мүмкүн, анткени, алардын угуусу адамдын угуу мүмкүнчүлүгүнөн кыйла артык келет. Иттерди үйрөтүүдө адам үн менен буйрук берүү сыяктуу дүүлүктүргүчтөр активдүү пайдаланылат. Мында алар иттер тарабынан сөздүн маанисин эмес, дабыштарды түшүнүүгө негизденет. Бакмалар сөздүн курамын, өзгөчө басымдуу муундарды, үндүн кыраатын жана күчүн жакшы айырмалайт, ошондуктан бара-бара айрым сөздөрдү гана эмес жалпысынан адамдын кебин түшүнө баштайт.

Будапешттик окумуштуулар иттер сөздөрдү таанып жана эстеп калышы, ошондой эле алардын маанисин өздөштүрүшү мүмкүн экендигин аныкташкан. Чымырканган машыгуунун аркасында буйруктарды аткаруучу башка айбанаттардан

Итке папканы алып келүүгө жана аны кайра ордуна алып барууга «чурка» деп айтууга болбойт. Бул таптакыр пайдасыз. Биринчиден, ит белгилүү бир буйруктарга (мисалы, апорт) багыт алат, ал эми экинчиден, ит бир эле учурда эки буйрукту кабылдабайт.

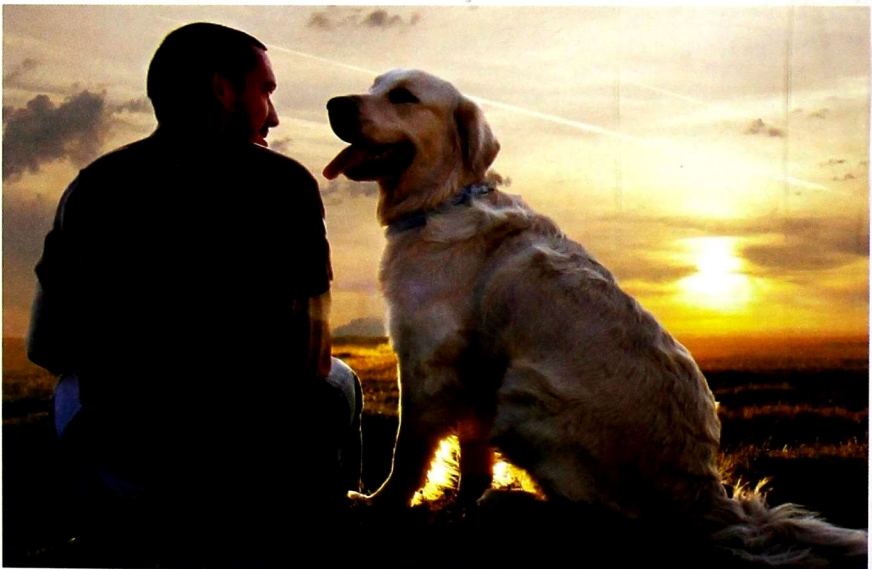
айырмаланып, иттер өз жооп мамилесин автоматизмге жеткирип, иттер кол берет жана ээсинин өтүнүчү боюнча үй бут кийимдерин алып келип берет.

Өз теориясын ырастоо үчүн окумуштуулар МРТ да текшерилген иттердин он үч тукуму менен тест жүргүзгөн. Тажрыйбанын жүрүшүндө бакмалардын машыктыруучулары ар кандай мааниси бар сунуштарды айтып турушуп, ал эми окумуштуулар алардын камкорчулукка алынгандарынын мээсинин активдүүлүгүн байкашкан. Салтанаттуу үн кырааты менен айтылган мактоо сөздөрүнө бакмалардын мээсинин өзгөчө бөлүгү (дофаминдик сыйлоо зонасы) активдешкен. Эгерде мактоо машыктыруучунун бейтарап үн кырааты

менен айтылса, мээнин активдүүлүгү кыйла төмөн болгон. Бирок «азамат» деген сөз аларды сезимсиз эле айтылганына карабастан иттер аларды мактап жаткандыгын иттер түшүнүшкөн.

Маанисиз кептер төрт буттуу жаныбарларда эч кандай жоопсуз калган. Окумуштуулар айбанаттар адамдын үн кыраатына жооп кылат, ошондой эле сөздөр менен сүйлөмдөрдүн маанисин билет деген тыянакаа келген. Ал эми ээсинин жөнөкөй эле сөздөр менен мактаганы бакмаларга жагымдуу мактоодой же желкесинен сылап-сыйпалоодой эле жагымдуулук алып келет.

Иттер – адамдардын өзүнөн тышкары, адамдын сезимин биле алган жаныбарлардын бирден бир түрү. Сиздин кубанып, тарткынчыктап, жиниңиз келип же көңүлүңүз чөгүп турганын билүү үчүн аларга көз салып өтүү жетиштүү. Алар жадагалса адамдар сезген сезимдерди сезүү менен адамдарга ортоктош болууга жөндөмдүү.

ИТ ТУКУМДАРЫ

Азыркы убакта дүйнөдө иттердин 400 жакын тукуму бар. Бул тизме дайыма толукталып турат, анткени жаңы тукумдар пайда болот же мурда өз мекенинде гана белгилүү болгон тукумдар эл аралык кинологиялык уюмдардын таануусуна татыйт. Мурда иттерди аңчылык, кызматтык же бөлмөлүк-декоративдик деп бөлүү кабыл алынган. Иттердин тукумунун келип чыгышын жана алардын негизги арналышын эске алган эл аралык кинологиялык федерациянын (ЭКФ) классификациясы боюнча тукумдар 10 топко бөлүнгөн. Бирок бул классификация да шарттуу, анткени көп тукумдардын келип чыгуусу алигиче аныкталган эмес, ал эми аларга таандык кылынган иттер убакыт өткөн сайын өз «адистешүүсүн» өзгөртөт. Болгон тукумдардын зор ар түрдүүлүгүндө төрт буттуу доско ээ болууну чечкен адамдын алдында татаал тандоо турат. Анткени, дүйнөдө баары ойдогудай болбогондой эле начар тукумдар болбойт – алардын дээрлик баары белгилүү бир максатта чыгарылган жана алардын ар биринин өз оң жана терс жактары бар. Эң акылдуу бордер-колли, эгерде анын жигерин керектүү нукка багыттабаса, кара санатай талкалоочуга айланат. Лабрадор тил алчаак, бирок ээсин жана мүлкүн коргобойт, ал эми коркунучтуу жана ишенимдүү кароолчу ротвейлер туура эмес тарбиялаганда өзүнүн ээсине да кол салуусу мүмкүн. Немис овчар-

касы үйрөтүүгө эң сонун берилет, бирок көз карандысыз мүнөздөгү адамга анче туура келе бербейт. Лайка – дал ушундай ит, бирок андан ойдогудай тил алчаактыкты күтүүнүн кереги жок. Ошондуктан өз тандоону кайсы бир тукумга токтолууда ал жөнүндө мүмкүн болушунча көбүрөөк билүүгө, мындай иттердин ээлери менен пикир алышууга, иттердин өзүн көрүүгө, өз күчүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө баа берүүгө аракеттенүү зарыл. Акыры келип, тукумдуу күчүктү тандап алуу ээси анын чонойгондо кандай ит болоорун жана андан келечекте эмнени күтүү мүмкүн экендигин билген жакшы. Көпчүлүк адамдар төрт буттуу ынактарын дүйнөдөгү эң көп сандуу жана ар кандай «тукумдардан» короочуларды табат жана өзүнүн тандоосуна өкүнүп да койбойт. Акылдуу, берилген жана тартынбас ит болуу үчүн сөзсүз эле тукуму узактан бери уланып келе жаткандыгы милдеттүү эмес. Ит дүйнөсүнүн ак сөөктөрүнүн көптөгөн ыландарын короочулар билбейт, алар карапайым болот жана узак жашайт. Иттин кулк-мүнөзүнүн бир жагын өркүндөтүүнүн жана башкаларын жокко чыгаруунун үстүндө тукумду жакшыртуучулар иштеген эмес, ошондуктан тукуму карапайым иттердин көптөгөн дараметүү мүмкүнчүлүктөрү болот жана алардын кайсынысы ачык көрүнөөрү ээсине жана тарбиялоого көз каранды болот.

Томас Блинк. Токоолдуктар аркылуу кубалоо

Айдакчы иттер

Айдакчы иттер – аңчылык иттер тукумунун көп сандаган тобу. Тайган иттердин аңчылыкка арналасы төрт буттуу аңдын изин жытынан сезип табууда, анын изине түшүп жүгүрүүдө жана аңдын артынан түшүүдө же аны толук чарчатууда же аны аңчыны көздөй айдоодо турат. Аң улоодогу айдакчылардын иши аңчылыктын шарттарына, максатына жана башка жагдайларга жараша айырмаланышы мүмкүн болгон элементтерден турат. Иттин бою ортодон жапыз, турпаты арык, бекем, сезимталдыгы жана жарашыктуу үнү бар тең салмактуу, кыймылдуу болот. Холканын желкесиндеги бийиктиги – 42–52 см.

Айдакчылардын алгачкы сүрөтү жана аны менен аңчылык кылуунун көрүнүшү байыркы Египеттик эстеликтерде бар. Гомердин «Илиадасы» жана «Одиссеясы» жана Афиндик Кимондун «Аңчылык жөнүндө чыгармаларында» айдакчы ит айтылган алгачкы жазуу булактарынан болгон. Кимон айдакчылардын ар кандай тукумдары (индиялык, криттик, локердик, лакондук) жөнүндө айтат. Айдакчылар кубалоочулар катары пайдаланылып, жырт-

кычты үн чыгарбай кубалап, аны көргөндө гана үрүп, андан кийин кууп жеткен жана өлтүргөн. Мындай аңчылыкта ири жана күчтүү иттерге артыкчылык берилген. Европада галлдар, франктар жана байыркы германиялыктар тайгандар менен аң улаган. Тайгандар менен аң улоо Европада, өзгөчө Францияда өзүнчө өнүгүп, тайгандардын көпчүлүк тукумдары дал ошол жерде чыгарылган. Алардын ичинен калган тукумдардын баарынын ичинен айырмаланып турган айрымдарын бөлүп көрсөтүүгө болот.

Орус ала айдакчысы орточо алганда 60 см.га чейин чоңоюшу мүмкүн. Аң улоонуну убагында жаалдуу, коркпойт, кубаттуу жана оор болот.

Турпаты «төрт чарчы» жана түгүнүн түсү өзгөчө болот. Ал саргыч тарткан темгили ак же кара түстө.

Көпчүлүк айдакчылар бара-бара аңчылыкка катышпай калды. Мындайда алардын айрымдары декоративдик иттерге айланды.

Бигль. Бою 40 см жана салмагы 13 кг болот. Анын көздөрү кара, кулактары узун жана шалпайган, баш сөөгү дөмпөйүп турат. Мунун баары күчтүү кыр аркасына шайкеш келет. Бигль өтө таза келет. Мүнөзү оюнкараак. Өз ээсине өтө берилген, мунун баарына жадагалса балык жана майда жаныбарларды улоого болоорун кошумча айта кетүү керек.

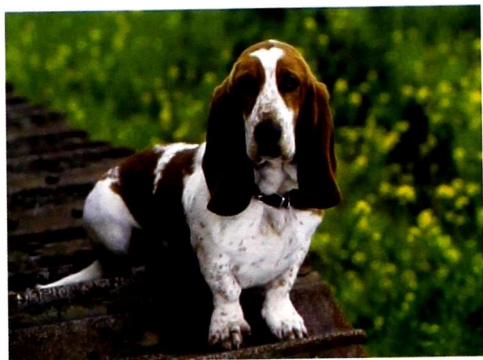

Бигль итинин тукумунун пайда болушунун чыныгы тарыхы жок экендигине карабастан келип чыгуусунун ар кандай өзүнчө божомолдору бар. Бигль Орто кылымдардын башында эле пайда болгон жана франциялык тайгандарды англиялык терьерлер менен чагыштыруунун натыйжасы болгон деп эсептелинет.

Австралияда тукумдун өкүлдөрүн жарылгыч заттарды жана бирикмелерди табуу үчүн, ошондой эле кумурскалардын ийнин табуу үчүн пайдаланышат.

Бассет-хаунд тукумунун өкүлдөрү Блаухаунддан чыгат. Бул тайган Париждеги көргөзмөлөрдүн биринен кийин белгилүү болуп калды. Шыйрактары кыска болгону менен ит жетиштүү түрдө тез жүгүрөт.

Буга көп сандаган видеолор далил болот. Ийинде жашоочу айбанаттарга аң улоодо аларга тең келгени жок. Бул тукумдун итери башынын чондугу менен айырмаланат. Түгүнүн түсү күрөңүрөөк куу түстө болот. Түгү үч түрдөгү түстөгү бакма иттер да кездешет. Иттин мойну жетиштүү түрдө кубаттуу. Алардын мүнөзү ынак, берилген.

Тайган иттер

Тайган иттер – жырткычтарга мылтыксыз аң улоо (кубалоо) үчүн пайдаланылуучу аңчылык тукумдарынын тобу. Шыйрактарынын узундугунун аркасында тез жүгүргөндүгү менен айырмаланып, чаалыкпайт жана аңды көрүүгө жана узакка кубалоого мүмкүн болгон ачык жерлердеги аң улоо үчүн башка иттерден көбүрөөк ылайык келет. «Көрүп туруп», «көздү ачып» аң улоого жөндөмдүүлүгүнүн дал өзү тайган иттерди айдакчы иттерден айырмалап турат. Арабия тайгандардын мекени деп эсептелип, ал жерден алар Байыркы Египетке жана Месопотамияга алып келинген. Байыркы Египеттин көрүстөндөрүнөн тайган иттердин мумиялары жана алар тартылган сүрөттөр менен скульптуралары табылган.

Бардык тукумдагы тайгандар үчүн сөөгүнүн ичкелиги булчундарынын арыктыгы, ийинине салыштырганда моюнунун узундугу жана жамбашына салыштырганда шыйрагынын узундугу мүнөздүү. Тайгандар коенго, түлкүгө, карышкырга жана ача туяктууларга аң улоо үчүн пайдаланылат. Жырткычты кубалап бара жатканда тайгандар саатына 49–61 км.га чейинки

ылдамдыкка жетет. Эң белгилүү өкүлдөрү төмөнкүлөр:

Грейхаунд

Европалык кыска түктүү тайган, эң тез жүгүрүүчүлөрдүн бири. Грейхаунддар Жакынкы Чыгышта калыптанган деп эсептелет, бирок алардын келип чыгышы жөнүндө ынынымдуу маалыматтар жок. Күчтүү, жарашыктуу, чоң ит. Башы кыйла кең, тумшугу узун, роза түрүндөгү жука кулактары артына жатат жана козуганда жарым-жартылай турат. Кубаттуу белинин кыр аркасы жумуру келет. Жакшы ийилген, кабыргалары бар, соорусу терең, төмөн кеткен узун кеткен куйругу анча-мынча ийрейип турат. Түгү ичке жана жыш, түсү куу, темгилдери бар.

Англиялык грейхаунд тайганы дүйнөдөгү ылдам жүргүргөн ит. 1994-жылы бул тукумдун Стар Тайтл аттуу өкүлү саатына 67,32 км чейинки тездикти көрсөтүүгө жетишкен. Бул рекорддон ушул кезге чейин эч ким өтө элек.

Перитас – Александр Македонскийдин жакшы көргөн ити, алтын менен алмаздын көп санына сатылып алынган. Ал падышаны согуштук жүрүштөрдө коштоп жүргөн. Перитасты өз ээсин коргоп, ал асылган пил Перитасты басып өлтүргөн, анан урматына Александр Периташаарын негиздеген.

Ирландиялык бөрү басар

Ирландиялык бөрү басар баарынан чоң деп эсептелет, анын эң кичине бою 79 см. тукумдун келип чыгышы ынанымдуу белгилүү эмес. Ирландиялык бөрү басарлардын түпкү теги чоң жана ажаан келет иттери деген деп болжолдонот. Ирландиялык бөрү басарлар королдордун гербдеринде тартылган жана тартынбастык менен күчтүү билгизген. Ирландиялык бөрү басар өтө чоң, кубаттуу, булчундуу ит. Башы чоң, кулактары кичине, кыр аркасы узун, узун куйругу, анча-мынча чамгаракталып төмөн түшүп турат. Орто кылымдарда бөрү басарлар карышкарлардын санын көзөмөлдөөдө пайдаланылып, бирок кийин модалуу болуудан калган.

Орус тайганы

Аргындаштыруу жолу менен алынган, россиялык ит багуучулуктун символдорунун бири болуп калган кримдык жана

шаардык тайгандар тукуму. Иттер ири, бою бийик. Сөөгү бекем, булчундары узун тартып, башы узун. Кулактары чакан, ичке жогору орун алган жана артка кеткен. Далысы кең, чакан ийрейип, дөбөттөрүнүкү тигирээк. Куйругу кылыч сымал, ичке.

Тайган – бул байыркы азиялык алгыр иттердин тукуму, ал Кыргызстандын тоолуу райондорунда чыгарылган. Тайган сымал иттердин континеттин азиялык бөлүгүндө пайда болушун кыйла кийинки мезгилге таандык кылышат жана аны Египеттен кийинки экинчи деп эсептешет. Орто Азияда тайган иттерди пайдалануу менен жырткычтарга ат үстүндө аңчылык кылуу ишке ашырылып келген.

Сыртынан караганда тайган келишимдүү болуп көрүнөт. Шыйрактары узун, бою бийик, төшү келишимдүү, моюну бугунукуна окшош, жарашыктуу башы күчтүү, түгү тармалча келип, тике көз карашы жагымдуу. Түсү өз мүнөзүнө жарашыктуу келип негизинен кара болот.

Бул тукумдун өзгөчөлүгү анын көрүп да жана жыт алып да иштегенинде турат. Жырткыч көзгө көрүнбүй калганда тайган жыт алуу менен иштейт. Бул тукумдун айырмалуу белгилеринин бири ушунда. Табигый-климаттык шарттардын өтө кеңири спектринде, атап айтканда бийик тоолуу шартта өзүн жакшы сезет жана иштейт. Бул сапат кууп бара жаткан жырткыч көз жаздымында кетип калган токойлуу жана тоолуу жерлерде иштелип чыккан. Ошол эле өтө өңгүл-дөңгүл мейкиндик жогорку ийкемдүүлүктө иштеп чыккан.

Тайган (кыргызчадан которгондо – «кууп жет – өлтүр») аңчылар тарабынан миндеген жылдар бою эч нерсеге алмаштыргыс жардамчы катары пайдаланылган. Тайган менен түлкүгө, суурга, калтарга, аркарга, тоо текеге, жапайы мышыкка, карышкырга жана кашкулакка аңчылык кылышат. Ат үстүндө тайганды жана алгыр куштарды (шумкар, бүркүт) пайдалануу менен аңчылык кылуу өтө кызыктуу жана кумарды кандырат. Көп учурларда тайгандарды бүркүт менен аңчылык кылууга айкалыштырып пайдаланышат. Эреже катары коендорго тайган менен аңчылык кылышпайт.

Адам менен мамиле жасоодо сыпайылык жана жагынуу менен айкалышкан өз наркын билүүнүн зор сезими тайгандын айырмалуу мүнөзү болуп саналат. Анын кыймыл-аракети, көз карашы – тайгандын адамга мамиле жасоосунун ыкмасы мына ушул, ал өтө аксөөк жана өз баркын билет.

Эгерде анын бутун басып алса же капыстан бир нерсе тийгизип алса ал оңой эле четке чыга берет. Башка жагынан алганда, эгерде ээсине кол тийгизсе, анда ал ошол замат көңүл бурат жана жадагалса ага кол салганга даяр турат. «Тайган безип баратканда кулагынан кан агат» – деп айтылат кыргыз макалында – кыргыздар арткы буту менен баарын унуткаруу менен өзүнүн узун кулактарын канжалатып алган өз иттеринин октой кеткен жүгүрүүсүнө ушинтип тан беришет.

Кыргыздарда тайгандын бир күчүгү үчүн бүтүндөй бир короо мал, жадагалса кулдарды кошуп берген, байыркы каада-салт болгон, ошондой эле баалуу белек катары жакын туугандарына жана жан досторуна берген. Бул таң калаарлык эмес. Өзүнүн келип чыгышына байланыштуу мындайга ал эң мыкты ылайыкташкан көчмөн жашоонун оор шарттарында ит алмаштыргыс дос жана жардамчы болуп калган.

Өрдөктөргө аңчылык

Из кубар иттер

Из кубар иттер – канаттуу куштарга мылтык менен аңчылык кылуу үчүн пайдаланылуучу аңчылык иттер тукумунун тобу. Из кубар иттердин бою орто (ирилери 68–70 см) турпаты арык, бекем. Башы шына сымал, кулактары шалпык, түктөрү узун жана түстөрү ар түрдүү. Бул расмий жалпыга таанылган 35 тукумга жеткен иттердин чоң тобу.

Из кубардын иши бир нече элементтен турат: буйдалбастан тез жана кызуулашып издөө, башын жогору көтөрүп канаттууну жыты менен издөө. Из кубарлар жасагандай башын төмөн салып, шимшип из боюнча иштөө – жай баракат жана өндүрүмдүү эмес. Канаттуунун солгун жытын алуу менен ит жүрүшүн жайлатат жана убакыттан мурда аны чочутуп жибербөө үчүн жай, шыбыш билгизбей барган сайын күчөп бараткан жытка утурлап жылат. Кийинки кадамы канаттууну чочутуп жиберээрин сезүү менен ал токтойт жана чымырканып дым чыгарбай калат жана аңчынын жакын келүүсүн былк этпестен күтүп турат. «Алга» деген жаңсоо менен ит канаттууну аңчы ата турган жакка так ба-

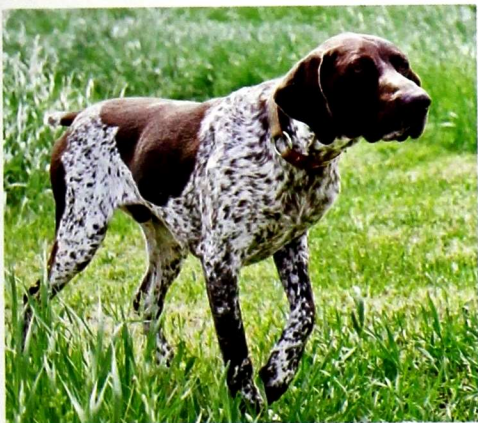
гыттайт. Баяндалган туюмдук аракетин бардык из кубарлар үчүн бирдей, бирок аларды ар бири өз өзүнчө жасап, өз стили жана ишинин арымы ар бир тукумдуку өз-өзүнчө. Ок атуудан кийин демейде ит атылган канаттууну табат жана алып келет. Көптөгөн муундардын ичинде үйрөтүүнүн жана атайын тандап алуунун натыйжасында из кубар иттердин «тик туруу» жөндөмдүүлүгү тукумунда бекип калган.

Англиялык сеттер – из кубарлар тобундагы иттердин тукуму. Түгү тармал эмес, узун жана сеңселген. Англиялык сеттер – тор менен канаттууларга аңчылык кылуу үчүн орто кылымдарда пайдаланылган европалык иттердин түздөн-түз тукуму.

17–18-кылымдарда агуучу аңчылык куралдарынын жайылышына байланыштуу бул иттер өзгөрүүгө дуушар болгон: алардын жүрүүсү тездеп тик туруусу кыйла кооз тарткан.

Пойнтер – испан из кубарын адегенде парата (күлүк) – фоксхаунддун бир түрү, андан кийин бульдог, женил сеттер, эски француз бракка жана жадагалса тайган менен иреттүү чагыштыруудан чыгарылган кыска түктүү иттердин тукуму. Пойнтер тукумун чыгаруу XVIII кылымда эле башталган, бирок азыркы кездеги пойнтердин түрү биротоло XIX кылымдын сексенинчи жылдарында гана аяктаган.

1977-жылы экранга «Ак Бим Кара кулак» деген фильм чыккан. Бим түсү туура эмес шотланд сеттери болгондугуна карабастан фильмде аны англиялык сеттер ойногон.

Ретриверлер – аңчылык иттердин түрүнүн бири. Жыт алуусу жакшы, мүнөзү жана жаагы жумшак. Бул топтогу ит сейрээк акылдуулугу, үйрөтүүнүн жеңилдиги жана ар кандай нерсеге пайдаланууга болоорлугу менен айырмаланат. Лабрадор-ретривер ретриверлердин эң көрүнүктүү өкүлү болуп саналат. Дүйнөдөгү эң белгилүү тукумдардын бири – лабрадордун

келип чыгышы так белгиленген эмес, бирок лабрадордун теги түндүк америкалык индейлердин иттери болгондугу маалым. Белгисиз тукумдагы иттерди европалыктар алгачкы жолу 19-кылымдын башталышында Ньюфаундленд (Канада) аралынан көргөн жана аларды Ыйык Джонстун Ньюфаундленддери деп аташкан. Лабрадор-ретриверлер алмаштыргыс жардамчылардан болгон: балык уулоодо жардам берип, суу толкундарында адамдарды куткарып калып, жүктүү арабачаларды ташып, аң уулоодо канаттууларды суудан алып келип турган. 1830-жылы УлууБританияга алы-

Канаттууну табууда алтын сымал ретриверге тең келген жок

нып келинип, ал жерде талаалык аң уулоо иттери жана канаттууларды алып келүүчүлөр катары белгилүү болгон. 1870-жылга карата лабрадор-ретриверлер тукуму калыптанган. 1903-жылы англиялык ит багуучулар клубу тарабынан өз алдынча катары таанылган. Лабрадордун бою 55тен 61 см, салмагы 27ден 34килограммга чейинкини түзөт.

Лабрадор-ретривер – ойноок мүнөздүү кабелтен күчтүү ит. Лабрадор – берилген жана акылдуу жан жолдош. Бул ойноок, ак ниет жана адамга жакын ит.

Лабрадор-ретриверлер – таманы көөп турган иттердин жалгыз тукуму. Бул мүнөздөмө алардын сууда мыкты сүзүшүнө шарт түзөт.

Сибирь хаскиси – Россиянын Ыраакы Чыгышынын, деңизинин Анадырдын, Колыманын жергиликтүү иттеринен алынган жүк сүйрөөчү ит катары XX кылымдын 30-жылдарында америкалык кинологдор тарабынан катталган заводдук адистештирилген иттердин тукуму. Бул Ыраакы Чыгыштын жүк сүйрөөчү жергиликтүү ити иттердин эң байыркы тукумдарынын бири болуп саналат. Азыркы убакта «колдон чыгарылган сибирь хаски» тукуму жүк сүйрөөчү гана эмес жардамчы ит жана шоу-көргөзмө ити катары пайдаланылат. «Хаски» («эскинин» бурмаланганы) башынан эскимостторду билдирген. Кийин бул аталыш эскимосттук хаскилерге жармашып калган. Чукоттук иттердин алгачкы өкүлдөрү Түндүк Америкага келгенде эскимосттук хаскилерден айырмалоо үчүн аларды сибирь хаскилери деп атай башташкан жана бул аталыш бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Сибирь хаскиси – орто бойлуу, кулактары тик, куйругу түлкүнүкүнө окшош жүк ташуучу ит. Денеси

нин катышы жана тышкы турпаты күчтүн, ылдамдыктын жана чаалыкпоонун негизги тең салмактуулугун чагылдырып турат. Бул иттер узак аралыкка орточо ылдамдык менен жеңил жүктү ташуу үчүн арналган. Аларда көгүлтүр түстөгү көздөр көп кездешет. Жыты жок, калың түк – хаскинин мүнөздүү өзгөчөлүгү. Табигый жакшы иммунитетти хаскини жугуштуу оорулардан сактайт. Мүнөзү оюнкараак, жигердүү, тең салмактуу.

Чегилген хаскилер суткасына 250 километрчелик аралыктан өтө ала тургандыгы белгилүү. Чегилген 6–8 хаски саатына 25–35 км ылдамдыкка жетиши мүмкүн. Улуттук илим-изилдөө институтунан Хизер Хасон сибирь хаскиси көптөгөн жүз жылдыктардын ичинде калыптанган өзүнчө бир генетикалык кодго ээ деп эсептейт.

Немис овчаркасы – адегенде койчу жана кызматтык – издөө ити катары пайдаланылган иттердин тукуму. Немис овчаркасынын денесине башы төп келген тулкусу бар. Бою 55–65смди түзүшү мүмкүн, Жүзүнө көңүл бурууну жана олуттуулукту берип, кулактары тикчийип турат.

Немис овчаркасы 20-кылымдын аягында Борбордук жана Түштүк Германиянын малчы иттеринин айрым түрлөрүн тандап өстүрүүнүн жана чагыштыруунун натыйжасында чыгарылган. Тукумдун алгачкы жолу расмий пайда болушу Макс фон Штефаницке байланыштуу. Тукумдун Грайф деп аталган алгачкы өкүлүн Штефаниц элдин жана калыстардын алдына 1882-жылы Ганноверде алып чыккан. Немис овчаркасынын дүйнөлүк даңкка карата жолун биринчи жана экинчи дүйнөлүк согуштар ачкан: эң мыкты жумушчу мүнөздөмөлөрүнүн айынан бул иттер согуш убагында өтө керектүү болгон. Немис овчаркалары күчтүү, өздөрүнө ишенген жана чечкиндүү иттер. Ал жан жолдош, кайтаруучу, коргоочу, издөөчү, кызматтык жана

Жолборс деген немис овчаркасы – согуш убагында сыйлыкка татыктуу болгон жана атап айтканда, «Күжүрмөн кызматы үчүн» сыйлыгын алган бирден-бир ит. Анын мыкты сезимталдыгынын аркасында 7468 мина жана 150дөн ашык снаряд жардырылбай калган .

кароолдук иттер катары бирдей жакшы кызмат кылышы мүмкүн. Аскер кызматында, полицияда, мамлекеттик чек араларды кайтаруу үчүн башка тукумдардан көбүрөөк пайдаланылат.

Ортоазиялык овчарка (алабай) дүйнөдөгү байыркы тукумдардын бири болуп эсептелет. Анын теги тибеттен чыккан. Жакын тектештери монгол овчаркасы жана кубаттуу тибет мастифи. Тукум акыркы төрт миң жылда табигый шарттарды калыптанган. Ортоазиялыктарды кезиктирүүгө мүмкүн болгон аймак Каспий деңизинен тартып муздак Түштүк Уралга чейин созулат. Алабайлар мал жана үйлөрдү кайтарган. Алар малды коргоп жырткычтар менен кармашкан.

Иттерди алгачкы жолу көргөндө Марко Поло таң калган. Ал эми кийин мүлктү жана малды кайтаруу менен аңчылыкка катышып, жүктөрдү ташыган деп жазган. Түркмөндөр ортоазиялык овчаркаларды улуттук тукум деп эсептейт жана күчүктөрдү чет өлкөлөргө алып кетүүгө тыюу салат.

Коркууну билбеген, кубаттуу жана күчтүү ит бөлөктөргө дайыма ишенбөөчүлүк менен мамиле жасайт, ал эми өзүнүн ээсине берилгендигин кашык каны калганча сактайт.

Алабайдын башы чоң, маңдайы тулкусуна шайкеш жазы. Тиштери ак, күчтүү, ири, бүйлөсүнүнө орногон жерде жазы, бири-бирине жакын. Алабайдын көздөрү

анча чоң эмес, тегерек, бири-биринен алысын турат. Бул иттин таманы күчтүү жана бекем. Овчаркалардын салмагы 40–60кг чегинде, ал эми желкесиндеги бийиктиги 70смга жетиши мүмкүн. Тукумдун түсү ар кандай – кара, көк, сары, күрөң, боз болушу мүмкүн. Алабайдын түгү катуу жана түз, жетиштүү түрдө калың тыбыты бар. Калың терисинин аркасында ит каршылашынын кабуусунан корголгон.

Түркмөн алабайы жашаган жерде чайндар, коңуздар жана жыландар болбойт. Тукумдун тарыхындагы Бульдозер аттуу иттин бою арткы буттарына турганда 2 м, салмагы 125 кг болгон.

Колли – шотландиядан чыккан малчы ит. Алардын экинчи аталышы – шотландия овчаркасы. Чың ден соолугу, фабырдуулугу жана өтө кооз түгү менен айырмаланат. Тукум иттерге тиешелүү жыттын жоктугу менен бааланып, жаандан кийин гана анчейин жыт чыгат. Үйрө-

түүгө тез берилип, берилген буйруктарды өмүр бою эстеп калат, үйрөтүүнүн жүрүшүн оюнга айландыруу менен жакшы көрөт. Башында коллилер кой кайтарып, бул кадимки жумушчу ит болгон, бирок бир жолу аны Шотландияга саякат жасап өтүп бара жаткан англиянын королевасы Виктория көрүп калган. Ал тумшугу узун бул итти жактырып калуу менен бир нече итти

ала келген. Ошентип колли жумушчу таптан королдордун сарайына өткөн.

Азыркы кездеги кинологияда коллини түгүнүн түгү боюнча түгү кыскаларга (тармал эмес терге), узун түктүлөргө классификацияланат.

Колли – турпаты арык, тулкусу шайкеш бир кыйла ири ит. Дөбөтүнүн желкесиндеги бою 56–61 см, канчыгыныкы 51ден 56 см ге чейин, салмагы 35киллограм, тумшугу узун, созулунку.

Колли тукумунун өкүлдөрүнүн интеллекти жогору, үйрөтүүгө оңой көнөт. Иттердин кулк-мүнөзү сабырдуу, оюнкараак, ак ниет, чыдамкай.

Йоркшир терьер – XIX кылымдын аягында Англияда, Йоркшир графтыгында кооздукка чыгарылган (декоративдүү) иттердин тукуму. Бул терьерлердин теги манчестердик терьер, мальтезе ж. б. болгон. Йоркшир терьер – иттердин эң кичине тукумдарынын бири. Салмагы 3,1 кгдан ашпайт, ал эми бою 17 см. Түгү узун ит, түгү түптүз жана капталдарынан бирдей самсаалап турат. Өтө чакан жана көзгө толумдуу, турпаты кекирейген жана каадалуу.

Түндүк Англиядагы Йоркшир жана Ланкашир графтыктары йоркшир терьеринин ата мекени болуп саналат. Анын тегин уотерсайддык терьер болушу мүмкүн деп аташат. Бул тукум XVIII-XIX кылымдарда Йоркширде белгилүү болгон жана «кичинекей, түгү анча узун эмес менен бозомтук-көк» ит катары баяндалган. Бул иттер-

ди дыйкандар баккан, анткени аларга бай адамдарга тиешелүү жерлерде браконьерлик кылбашы үчүн чоң иттерди багууга тыюу салынган. Кичинекей иттер үйлөрдү келемиштерден сактаган жана өз ээлерин өзөндөрдү жана каналдарды боюндагы соодага барууларында коштоп жүрүшкөн.

Йоркшир терьерлери башка тукумдагы иттерге караганда көңүл бурууга муктаж. Алар ары-бери жүгүрүүнү, секирүүнү, топ менен ойноону жактырат, канаттууларга, чычкандарга же күн чубактарга «аңчылык кылат. Мында алар ээсинин мамилесине көз салууну унутпайт. Йорк ээсинин маанайын жакшы сезет жана ага шайкеш келүүгө аракеттенет.

Англиялык Сильвия деген йоркшир терьер тарыхтагы эң кичине ит болуп калган. Чоңойгон кезинде анын желкесиндеги бою болгону 6,35 смны, ал эми салмагы 113, 4граммды түзгөн.

Такса – буттарынын кыскалыгы менен айырмаланган аңчылык иттердин тукуму. Өлчөмү жана салмагы менен айырмаланган – стандарттуу, кенедей жана коен сымал таксалардын бир нече түрлөрү бар. Ошондой эле таксаларды түгүнө жараша жылма түктүүлөргө, узун түктүүлөргө жана катуу түктүүлөргө бөлүштүрүшөт. Айрым теорияларга ылайык таксалардын теги кыска буттуу аңчылык иттердин чегип тартылган сүрөтү табылган Байыркы Египетте эле пайда болгон.

Азыркы тукумдун калыптанышы Түштүк Германиянын аймагында XVI кылымда башталган. Таксалар жөнүндө алгачкы текшерүүгө жаткан эске салуулар 1700-жылга чейин жазылган китептерде кездешет. Кыска бойлуу немис из кубар бракалар анын теги болгон. Такса чын, сөөгү жоон, жерге бекем турган ит. Куйругунун түбү жоон жана бекем, ылдый самсаалап турат. Алдыңкы таманы жазы жана арткысынан чоң. Эркин, кеңири арыштайт. Мүнөзү боюнча бардык таксалар бирдей.

Таксалар өзүнө ишенет, айбаттуу, эч нерседен тартынбаган иттер, алар өздөрүн чоң жана күчтүү деп сезет. Бир такса өз ээлерин коргоп аюуга кол салган учуру белгилүү. Тилекке каршы, ал аман калган эмес, анткен менен ээлерин сактап калган.

Такса алгачкы олимпиялык маскот болгон – Вайди деп аталган «айбанат» 1969-жылы 1972-жылдагы Мюнхендеги оюндардын символу катары ойлоп табылган. Таксалар айбаттуулугу жана кубаттуулугу менен белгилүү, ошондуктан Олимпия оюндарынын колдоочусунун ролуна төп келген.

Пудель – көбүнчө кооздук иттеринин тукуму, азыркы убакта эң кеңири тараган тукумдардын бири.

Пуделдер Франциядан чыккан деп эсептелет, бирок айрымдар Германияны ата мекени деп атайт, анткени «пудель» деген сөз немистен чыккан. Бирок Францияда иттердин бул тукуму *caniche cane* аталат – өрдөктөн чыккандыгын, мунун өзү пуделдин аңчылык, француз суучул иттеринен чыккандыгын күбө болоорун белгилей кетүү керек. Тегине жараша пуделдер аңчылыкка даана жакындыгына ээ болот жана суу жана токой канаттууларына, көбүнчө куштарга аңчылык кылуу үчүн ийгиликтүү пайдаланылышы мүмкүн. Мыкты сезгичтигинин аркасында пуделдер издөө-куткаруучулук жана бажы кызматтарында ийгиликтүү пайдаланылышы мүмкүн. Кандай гана болбосун ишке алектенгендигине

карабастан пудель каалоо жана кумарланып иштейт. Сыртынан пудель – бул сымбаттуу, башы жарашыктуу, моюну бекем, жону катуу жана шыйрактары булчундуу, мүчөлөрү келишкен ит. Пуделдердин куйругу жогортон чыгып, узун болот, кулактары шалпайып турат. Пудель акылдуу, кунт койгон жана кыймылдуу ит. Байкагычтыгы жана адам менен өз ара аракеттенүүгө кызыккандыгынан пудель жеңил жана кызыгуу менен үйрөтүлөт жана сабаттуу мамиле жасаганда өздөштүргөн көндүмдөрдү туруктуу көрсөтөт, мунун өзү аны ойдогудай цирк итинин даңкын алып келген. Пуделдердин жашоосунун узактыгы 12ден–18 жашка чейинкини түзөт.

Композитор Рихард Вагнер оркестрдин репетициясына өзүнүн пуделин ала барчу. Эгерде аспаптардын үнүндө төп келбеген пайда болсо ит катуу үрө баштачу. Эгерде ээси дирижердук кылып жатып туура эмес нотаны угуп калганда кыжырланып колдорун көтөргөн учурда да ушундай эле кылган.

Пекинес – кичинекей түгү узун ит. Тукумдун агалышынын өзү Пекин шаарынан келип чыккан. Кытайлар пекинестерди Фунун кичинекей иттери деп аташат. Пеки-

нес тер кытай императорунун үй-бүлөсүнө таандык болуп, ак сарайда багылган жана карапайым тургундарга кол жеткис болгон. Бул кичинекей кароолчулар, жадагалса сыртынан пекинес тер да иттерге караганда кичинекей арстандарга көбүрөөк окшош деп эсептелген. 1860-жылы британиялык аскерлер Пекиндеги Жайкы императордук ак сарайды чабуул менен алган. Ак сарайдагылар жана императордун өзү качып кетишкен. Бирок, кийин «Асман алдынын ээси» чоочун жерлик душмандарга калтырбоо үчүн иттердин баарын өлтүрүүгө буйрук берген. Бактыга жараша англиялыктар алыскы эс алуучу жайлардан тирүү калган беш пекинеси тапкан жана аларды Лондонго өзгөчө ыңгайлуулук менен жеткирген. Пекинес мына ошентип Европада пайда болгон.

Пекинес тукумунун башы чоң, андан калса анын узунунан келген өлчөмү туурасынан келгенине караганда чоң, баш сөөгү жазы жана жалпак. Тумшугу чекесине кескин жакындыгы итти түрү суук кылып көрсөтпөйт, андан калса карарган чоң тегерек көздөрүн кара кирпичтери жээктеп турат. Иттин желкесиндеги бийиктиги жок дегенде 15 см, чоң дегенде 25 см. Өлчөмүнө жараша пекинес 2,5тен 5 кг чейин салмакта болушу мүмкүн.

Пекинес өз ээлерине өзүнүн падышалык тегин эске салып турууну жакшы көрөт жана эркелетүү менен сылап -сыйпап турууну күтөт. Бирок аны чабал же назик ит деп атаого болбойт, ал коркууну билбейт жана өтө ойноок. Ал балдарга жа-

гымдуу мамиле жасайт, бирок баары бир өзүн үйдөгү биринчи жан катары эсептейт жана көп көңүл бурууну талап кылат.

Кытайдан чыккан пекинес – Жердеги эң байыркы тукумдардын бири. Пекинестин сүрөтүн 4 миң жыл болгон колодон жасалган буюмдардан көрүүгө болот. Кытай императорлорунун ак сарайында пекинестерди кылымдар бою багышкан жана ардакташкан. Пекинес императорлорду тиги дүйнөдөн кайтарууга тийиш деп эсептелген жана император өлгөндө итти аны менен кошо көмүшкөн.

Померан шпици (померандык) – иттердин кооздук тукуму. Бул тукум Исландиянын жана Лапландиянын жүк тартуучу иттеринен чыккан. Кайсы бир кезде померандык кыйла ири болгон жана салмагы 16–17 кг. га жеткен. Аталышы Германиянын эски провинциясынын аталышынан – Помераниядан чыгышы мүмкүн. Померания бул иттердин чыныгы ата мекени экендиги күмөн, бирок аларды ошол жердин өзүндө алгачкы жолу бага башташкан.

1870-жылы королева Виктория башкарып турган убакта Помераниядан чыккан шпицтер Англияга жетип, ошол жерде помераниялыктын эргежээл түрүн жаратуу, «кийим-кечесин» жакшыртуу жана ага

жалпы жарашыктуулукту берүү боюнча иш башталган. Англиялык жана америкалык шпицтердин мыкты өкүлдөрүнүн сулуулугу бүткүл дүйнөдөгү заводчуларга чоң таасир берген жана бара-бара башка өлкөлөрдөгү шпицтердин кебете-кешпири өзгөртүлүп, эталон болгон помераниялык шпицке жакыndoодо. Тумшугу менен башы жалпысынан түлкүнү эске салып, баш сөөгү анча-мынча тегерек келет. Кулактары чакан, өтө кеңири орун алган эмес. Артка чегинген төштүү жана жумуру кабыргалуу денеси кыска. Желкесиндеги бийиктиги 18ден -22 см га чейин. Өтө чакан шпицтин кулк-мүнөзү ойноок, угуусу мыкты келүү менен мүнөзү берилген. Померандык шпиц балдар менен чарчабай ойношу мүмкүн, активдүү жана жигердүү, бирок ошол эле убакта, өзгөчө машакат тартырбайт, анткени өз ээсин угат. Бул тукум акылдуулугу жана берилгендиги, ошондой эле ээсине жагууну каалагандыгы менен айырмаланат. Померандык шпицти үйрөтүү оңойго турат.

Шпицтер өз алдынчалык мүнөзү менен айырмаланат. Өз чен өлчөмүнө карабастан бул тукумдун өкүлдөрү өз-дөрүн «чоң иттер» катары сезет жана жадагалса айбанаттар менен карма-шууга чагым чыгарышы мүмкүн.

Доберман – Германиянын Тюрингиясынан XIX кылымдын аягында Апольда шаарында Фридрих Луис Доберман тарабынан чыгарылып, өз жаратуучусуна арналып аталган. Кыска түктүү кызматтык иттердин тукуму.

Доберман – иттердин салыштырмалуу жаш тукуму, аны чыгаруунун үстүндөгү ишке карата алгачкы документтик ырас-тоо 1880-жылы белгиленген. Германиядан чыккан салык жыйноочу жана полиция кызматкери Фридрих Луис Доберман кызматтык милдети боюнча пайдаланууга туура келген иттерден көңүлү кайт болгон жана «ойдогудай кайтаруучу тукумду» түзүүнүн үстүндө иштөөнү ойлонгон. Актив-

дүү тандоо иштеринин жылдары кылмышкерди изи боюнча издөө жана аны кармоо үчүн чаалыкпаган, коркпогон, тажабаган итти берген.

Доберман турпаты келишкен, мүчөлөрү жарашыктуу жана булчундуу, чоң ылдамдыкты күчөтүүгө жөндөмдүү, чондугу орточо ит. Башы узунча келип, шынаа сымал. Эгерде кулактары тигинен турса, жогору багытталган. Ири жана күчтүү тиштери бекем жабылган жаагы кубаттуу. Алар демейде коркууну билбейт жана алардан эң сонун кароолчу иттер чыгат. Алар өз ээлерине өтө берилген жана андан калса айтканды угат. Ойдогудай болгондо доберман өзүндө көрктүүлүктү жана кубатты айкалыштырып турууга тийиш.

Гиннестин китебине ылайык Зауэр аттуу доберман дүйнөдөгү эң мыкты из кубар болуп саналат. Зауэр жазык издөөсүндө кызматта турганда жана 160 километр алыс аралыкта жыты боюнча гана кылмышкерди издеп таба алгандыгында рекорд белгиленген.

Чихуахуа – ал болжол менен 1852-жылы табылган мексикалык чихуахуа штатынан аталышы келип чыккан иттердин эң кичинекей тукуму. Ал жөнүндө алгачкы эске салуу биздин заманга чейинки 1500-жылга таандык болгон байыркы течи-чи ити болжол менен чихуахуанын теги бо-

луп саналат. Иттин изи байыркы үч цивилизациядан – маядан, тольтектерден жана ацтектерден чыгат, аларда кенедей ит ыйык катары ардакталган. Түгү боюнча айырмаланган иттердин эки тиби – түгү узун жана кыска түрдөгү эки түрү бар. Түгү узун иттер алгачкы течичилерден болгон. Кыска түктүү течичилер болжол менен биздин эранын 1500-жылы кытайлык үрпөйгөн иттер чагыштыруу аркылуу пайда болгон.

Чихуахуаны карап туруп аны бир нерсеге көңүл буруусу жакшы, мүнөзү жандуу, коркууну таптакыр билбеген ит катары баяндоого болот. Турпаты өтө жыйынтыктуу, ал эми алма түрүндөгү баш сөөгү – тукумдун башкы өзгөчөлүгү. Чихуахуанын узундугу орточо куйругун өтө бийик кармоо жагдайы бар. Бою 15–23 см, салмагы 1–3 кг. Таң калаарлык кыймылдуу, темпераменттүү жана чаалыкпас, үйдө же бакта чуркап баратып ойго келбеген секириктерди жасоо менен узак убакыт жүгүрүп жүрүүсү мүмкүн. Ар кайсы өлкөлөрдүн кинологдору бул тукум байыркы жана азыркы ит багуунун тарыхында эң маанилүү орундарды ээлейт деп айтышат. Чихуахуа тукуму башка эрге-жээл тукумдарды калыптандырууга олуттуу таасир көрсөткөн.

Археологиялык күбөлүктөр байыркы Мексикада жана Кошмо Штаттардын айрым региондорунда чихуахуаны адамдар менен катар жерге көмгөндүгүн болжолдойт.

Сенбернар – аталышы Швецария Альпсындагы ыйык Бернар монастырынан келип чыккан. XI кылымда Ментондон чыккан кечил Бернар саякатчылары үчүн башпаананы негиздеп, ал дагы чыйыр жолдой эле Бернардын атынан аталып калган. Ошол эле ат иттердин жергиликтүү тукумуна ыйгарылган. Ал жер ошол кезде эң бийик жана калк отурукташкан жеринде 2472 метрге жакын бийиктикеги Чоң Сен-Бернар ашуусунда жайгашкан. Ал кар көчкүлөрдүн, катуу шамалдын тик тоо өткөөлдөрүнүн жана каракчылардын айынан саякатчылар үчүн оор жана коркунучтуу болгон.

XVII кылымда кечилдер кар көчкүдөн жабыр тарткан адамдарды куткарып калуу үчүн иттерди пайдаланууну чечкен. Калың териси иттерди муздан жана кардан ишенимдүү коргоп, ал эми алардын өзгөчө жыт алуусу кар көчкүлөрүнүн астында көмүлүп калган жабыр тарткандарды табууга мүмкүнчүлүк берген. Иттер кечилдерди өрөөнгө коштоп барган жана алардын кар көчкүлөрүнүн жакындап калгандыгын сезүү жөндөмдүүлүгү көп учурларда жолоочулардын өмүрүн сактап калчу.

Сенбернар – өтө болумдуу, ири ит. Желкесиндеги бою 61–70 сантиметр, салмагы 50–91 килограмм. Сенбернардын башы чоң жана жазы. Көздөрү күрөң-кочкул анча чоң эмес, тумшугуна жакыныраак жайгашкан бир аз жүлжүйүңкү. Кулактарынын чоңдугу орточо, башынын каптал-

дарынан шалпайып турат. Чоң жакалуу моюну күчтүү. Сенбернарлар берилген жана тил алгыч иттер. Алар адамдарды жакшы көрөт, ал эми балдарга өтө аяр жана тыкан мамиле жасайт.

Таза тукумду көбөйтүү XIX кылымдын аягында башталган. Азыр кароолчу жана коштоочу иттер катары пайдаланылат.

Сенбернарларды жупташып иштөөгө үйрөтүшкөн. Дөбөтү жана канчыгы адамды издөөгө жөнөп, аны кардын астынан казып чыгарып, канчыгы жабыр тартканды жылытуу үчүн жатып алып, ал эми дөбөтү жардам алууга жүгүргөн.

Сенбернардын куткаруу инстинкти өтө өнүккөн. Эгерде ит жерде жаткан адамды көрүп калса ал ошол замат аны көтөрүүгө же чалкасынан жаткырууга аракеттенет. Эгерде андай болбой калса анда жанына жатып алуу менен өз денеси менен жылытат, ошондой эле уктап калбоосу үчүн жүзүн жалайт.

Япон хини – декоративдик иттердин тукуму. Ошондой эле япон спаниели деген ат менен белгилүү. Тумшугу жазы, калың түктүү, жарашыктуу жана жагымдуу кичинекей өлчөмдөгү ит. Салмагы 1,4 кгдан 6,8 кг га чейин жетет, бирок орточо алганда 4 кг жакын, бою желкесинде 20 см дан 27 см га чейин жетет. Хиндин басыгы, өзгөчө ал тамандарын көтөрүү менен үксүйгөн куйругун жонуна артынып алат. Япон хининин темпераменти салмактуу, өзүнө-өзү ишенимдүү. Бул жароокер, бир нерсени билүүгө

ынтызар жана ак ниет тукум. Японияга алар б-кылымда эле кытай кечилдери тарабынан алып келинген деп болжолдонот жана башка тукумдар менен чагышпагандыктан узак кылымдар бою өздөрүнүн алгачкы түрүн сактап калган. Европада алар 19-кылымда гана америкалык коммодор Перри англиялык королева Викторияга өзү Япониядан алып келген хинндердин жубун тартуу кылганда пайда болгон.

Япон хиндеринин тукуму өзгөчө артыкчылыктардан узакка пайдаланышкан – алардын өз кызматчылары жана дарыгерлери болуп, ал эми бул мындай кенче ханзаадалар гана ээ боло алган.

Япон хиндери – Будданынын Ыйык Арстандары. Болумуш боюнча хиндер арстан менен көпөлөктүн биримдигинен келип чыккан жана кара ниет рухтарды кууп жиберери жөндөмүнө ээ.

Акита-ину – япондук Хонсю аралындагы Акита провинциясында чыгарылган иттердин тукуму. Теги мастифдер менен чагышкан кытайлык шпиц сымал тукумдар болушу мүмкүн. Аңчылыкка алган акиталарды илгери «матагикэн» деп аташкан. «Матаги» деген сөз байыркы япон тилинде «ири жырткычка аңчы» дегенди билдирген, ошондой эле «аюуга аң уулагандар» деп которуу туура болот.

Акита – бакма иттердин эң ири тукумдарынын бири. Буга археологиялык изилдөөлөрдөн маалыматтары күбө болот, алардын натыйжасында болжол менен биздин эрага чейинки II кылымга таандык шпиц сымал иттердин сөөктөрү табылган. Анын баарынан тышкары, азыркы акиталарга окшош иттер тартылган байыркы сүрөттөр сакталып калган.

Акита башы чоң, таманы күчтүү жана кулагынын түрү кызыктай чөнтөкчөлөр болгон демейкиден тышкары жана келишимдүү иттин келбетин жаратат. Дал ушул кулакчалары акитаны бир эле убакта аюуга, карышкырга жана түлкүгө окшош кылат. Желкесиндеги бийиктиги 64–75 см, ал эми салмагы 35–45 килограммды түзөт. Акита-инулардын мүнөзү жакшы, мунун өзү аларды үй бүлө үчүн эң сонун айбанат кылат. Алар керек болгондо гана үргөн жоош иттер катары белгилүү. Бул тукумду жакшы көргөндөрдүн көбү акита-ину өзүн жеңил жана бейгам сезүүгө мажбурлайт,

Сибуйа станциясынын жанындагы Хатико статуясы

1932-жылы Хатико аттуу акита-инунун бүткүл Японияга даңкы чыкты. Хатико иштен кийин электричка менен кайтып келген ээсин күн сайын тосуп чыкчу. Бир жолу ээси ишинде өлгөндөн кийин тогуз жылдын ичинде ит бир эле убакта станцияга келүү менен иштен кайтып келүүсүн күтүп жүргөн.

ошондуктан адамдарга стрессти женүүгө жардам берет деп айтышат.

Немис пинчери – 11–18 килограмм салмактын тегерегиндеги орто өлчөмдөгү. Бул келишимдүү, булчуңдуу, мүчөлөрү ойдогудай, акылуу көз карашы акылдуу ит. XVIII кылымдын аягында Германиядан чыккан, цвергпинчер, доберман, ротвейлер, аффенпинчер сыяктуу иттердин белгилүү тукумдарынын теги болуп саналат.

Бул тукум алгачкы жолу Германиянын түштүк -батышында, атап айтканда Вюртемберг шаарында XVIII кылымдын аягында байкалган. Тукум байыркы саздык иттерден чыккан жана майда кемирүүчүлөрдү жок кылуу маселесинде өтө жакшы болгон. Андан тышкары, пинчерлерди фермаларды, ээсинин малын жана мүлкүн кайтаруу үчүн пайдаланышкан. Бирок, мунун баары анын аркасында тукум байкалган жана дилижанстардын ээлерине кызматка алынган негизги жумушчу сапатына кошумча гана болгон. Зор чаалыкпастыгына ишке жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу менен немис пинчери коштоочу катары

арабалардын артынан түшүп алыс аралыкка чарчабастан жүгүрүп жүрүүгө жөндөмдүү. Тик турган же шалпыйган үч бурчтуу кулактары, шына сымал башы жана акылдуу көздөрү бар келишимдүү, жарашыктуу ит. Анын турпаты түз, узун жону жайынча куйругун көздөй түшүп турат. Арткы жана алдыңкы шыйрактары жетиштүү ичке, бирок өтө катуу сөөктүү. Итти үйрөтүү жөнө-

көй машыгууну жакшы көрөт жана жаңы бир нерсеге үйрөнө алат. Өзү менен жана-ша жашагандар менен пинчер өзгөчө, жекече мамиле табат, мында ээсинин эң жакшы көргөн ити бойдон калат.

Немис пинчерлери жаратылышынан келемиштерди кармайт, жерди казууга кызыгуусу мына ушундан келип чыгат. Чыкканды сезип калып жаалына келген пинчер саналуу сөкүндүлөрдүн ичинде короо алдындагы участкастогу сиздин сүйүктүү гүлдөрүңүздүн арасынан килейген чуңкур салууга жөндөмдүү.

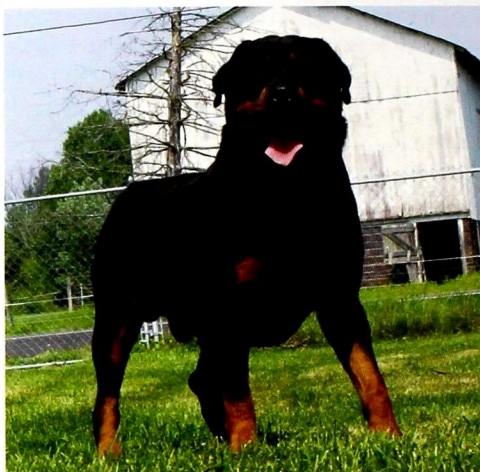
Ньюфаундленд (суучул) – Канадада адегенде жумушчу ит катары пайдаланылган иттердин белгилүү тукуму. Бул калың узун кара же күрөң түктүү жана калың тыбыттуу чоң иттер, төшүндө жана таманында ак түктөрүнүн болушуна жол берилет. Ньюфаундленддин салааларынын арасында тарсылдактары болот. Ал Ньюфаундленд аралынан келип чыккандыгы белгилүү. 2000 жылда эле аралдын батыш жээгинде аларда бул иттер жашаган түндүк америкалык индейлердин конуштары болгон. Чарчабагандыгы, жумушчу сапаттары, күчү, тартынбастыгы боюнча көп кылымдардын ичинде тандап алынган ньюфаундлендердин молосстордун теги болуп саналат. Алар жөнүндө алгачкы жазуу маалыматтары 1639-жылга таандык. 17-кылымдан тартып Эски Жарыкчылыктан алып келинген иттер

таасир көрсөтө баштаган. Ал эми жүз жылдан кийин Европага активдүү алып келе башташкан. Тукумду колго өстүрүү Англияда башталган. Ньюфаундленддер 1860-жылы Бирмингемде алгачкы жолу көргөзмөдө көрсөтүлгөн. Бул бою 71 см ге чейин жеткен ири ит. Алардын салмагы 70 килограммга чейин жетиши мүмкүн.

Алардын мүчөлөрү шайкеш келип, сөөктөрү кубаттуу, кыска, кеңири тумшуктуу чоң тегерек башы бар. Чакан саландап турган кулактары итти аюуга окшоштурат. Алар сууга сүзүүнү жактырат жана сууга түшүүнүн ар бир мүмкүнчүлүгүн пайдаланат. Алар автомобилдерге сабырдуу мамиле жасоо менен ага түшүп саякаттоону жактырат. Ньюфаундленддер ит үчүн өзгөчө мүнөзгө ээ. Алар чыдамдуу, жакшы көргөн, тил алчаак жана сабырдуу, өз жашоосунан жок болуп кеткен үй-бүлө мүчөлөрүн жана үй жаныбарларын өтө сагынат.

Моряк деген суучул ит ньюфаундленд Льюистин жана Кларктын экспедициясына – (1803–1806-жылдар) АКШнын Атлантика жээгинен Тынч океанга чейин жана кайра кайткан аймагы аркылуу алгачкы жөө жүргөн экспедицияга катышкан. Канзас-сити-деги (Миссури штаты, АКШ) бул экспедициянын урматындагы монументте скульптуралык топтун курамында моряк да чагылдырылган.

душмандын жөө аскерлерине ырайымсыз каршы турган жаалдуу, согушчул жана женилбес иттер. Ротвейлерлердин тектери фараондордун өлкөсүн басып алуудан бир нече жолу сактаган. Ал эми тынчтык мезгилинде египеттик иттер жайма-жай жашаган. Алар диний каадаларга көп катышкан. Алардын зор статуяларын жергиликтүү башкаруучулардын ак сарайларынан көрүүгө болоорлугу таңкаларлык эмес.

Ротвейлер катуу сөөктүү, туруктуу, күчтүү мүнөзгө ээ болгон ири ит. Ротвейлерлер иштегенди өтө жакшы көрөт, алар чарчабайт, жигердүү жана күчкө толгон иттер. Алар берилген коргоочулар жана ээсин коргоо үчүн көп нерселерди жасайт. Көпчүлөк ротвейлер айкын бир адам менен кыйла жакын мамиле түзүүгө ынтызар.

Ротвейлер – моллостор тобундагы иттердин кызматтык тукуму. XVIII кылымдын ортосунда Ротвайл шаарында (Германия) чыгарылган. Тукумдун теги жөнүндө жазуу жүзүндүгү күбөлүндүрүүлөр сакталып калган эмес. Тарыхчылар ротвейлерлерге окшош иттер Байыркы Египетте эле белгилүү болгон деп болжолдошот. Тутанхамондун көрүстөнүндөгү баральефтерден суктанарлык согуштук көрүнүштөрдү кеңири көрүүгө болот. Ал сюжеттердин кейипкерлери – өз ээлери менен катар

Азыркы кездеги ротвейлерлерди куткаруучулук отряддарынан көп көрүүгө болот. Алар жер титирөөдөн кийин имараттардын урандыларынын алдынан адамдарды тез табат. Коркогон жана ооруксунууга чыдамдуу иттер урандылардын арасынан жабыр тарткандарга чапчаң жетет. Бул иттердин чаалыкпастыгы жүздөгөн өмүрлөрдү сактап калууга мүмкүнчүлүк берген.

Мопс – декоративдик иттердин тукуму. Мопс байыркы кытайлык тукум. Мопс төрт чарчы түрүндөгү чакан жана мүчөлөрү шайкеш ит. Бою 33 см га чейинкини, ал эми салмагы 7 килограммга чейинкини түзөт. Алгачкы Кытай кол жазмаларында «төрт чарчы, тумшугу кыска, бою пас иттер» айтылат. Кытайда «Хап Па» жана «Ло Цзе» деген иттер болгон. Бул эки түр өтө окшош болгон жана түгүнүн узундугу менен айырмаланган. «Ха Палардын» түгү узун болгон. Кыязы мопстордун теги «Ло Цзе» болсо керек, алар пекинестерге окшош, бирок түгү кыска болгон. Мопстар эл башчыларынын иттери болгон жана бай үйлөрдө жашаган. Ал убакта мопстордун бырыш-тырыштары анча терең эмес болчу, бирок чексиндеги бырыштын издери даана көрүнүп турган жана иероглифтерге окшош. Дал ошондуктан мопстун чекесиндеги бырыш-тырыштарды императордук белги деп аташкан. Мопс Францияга 1553-жылы түрк флоту менен келген. Кийин бул тукум Оранскийлердин эл башкаруучу үйүнүн түсүнө окшоштургандыктан Нидерланддарда сүймөнчүктүү болуп калган.

Вильгельм III Оранский Англиянын королу болгондо ал жана аялы Мария II 1689-жылы мопсторду Нидерланддардан алып келген. Бул тукум эки жүз жылга жакын өтө белгилүү болгон, бирок бара-бара мопстар азая баштаган. 1864-жылы өзүндө бул тукумдун болушун каалаган англиялык королева Виктория үчүн бир итти араң табышкан. 20 жылдан кийин мопсторду жакшы көрүүчүлөрдүн алгачкы клубу түзүлгөн

жана анын аркасында тукум жакшыра баштоо менен ал иттерде бүгүнкү күнгө чейин бааланган стандарттарга ээ боло баштаган. Наполеондун биринчи аялы Жозефинанын «Фортуна» аттуу сүйүктүү мопсу болгон.

18-кылымда мопстор накта аялдардын иттери деп эсептелген. Мындай бакмасынын болушу аял үчүн барктуу жана модалуу болгон. Мопсторду сейилдөө үчүн гана эмес ак сөөктөрдүн кечелерине өздөрү менен кошо алып жүрүшүп, бул жакшы жөрөлгө деп эсептелген. Бирок кийин алар ушунчалык белгилүү болуп калгандыктан ак сөөк аялдар мопс сыяктуу сейрээк нерсеге мактана алышпай калышкан жана иттер мещандыктын белгиси болуп калган.

Эрдельтерьер – иттердин тукуму. Бою 58–61 смга жакын, салмагы 20–29 кг жакын. Эрдель – Эйр жана Ворф өзөндөрүнүн ортосунда турган Йоркширдин Батыш рейдингиндеги өрөөндүн аталышы, ал Эрдельтерьер тукумунун туулган жери да болуп саналат. XIX кылымдын ортосунда жумушчулар бул итти катуу түктүү эски англиялык каралжын терьерди жана сары терьерди Оттерхаунд менен чагыштыруу жардамы менен чыгарган. 1886-жылы Чон

Эрдельтерьер ан улоодо

иттерди жакшы көрүүчүлөрдүн улуттук клубунда эски англиялык Эрдельтерьер тукуму расмий катталган. Жер астындагы ийиндерге аңчылык кылуу үчүн Эрдель өтө чоң болгон, бирок ал калган бардыгы үчүн жакшы болуу менен тайгандардын канынын аралашуусу аркасында суудагы аңчылыкта өзгөчө шамдагай болгон. Ал кыйла ири куштарга аңчылык кылууга мүмкүнчүлүк берген жогорку сезимталдыкка жана өлчөмгө ээ. Бультерьер изди шумдуктай кууйт жана куштун жытын күчтүү дарынын жыты басып кеткен ок атуудан кийин дагы изди жоготпойт. Эрделдин бою жана мүнөзү ферманы же үйдү жакшы коргоочу кылат. Эрделдерди браконьерлер да пайдаланган, негизинен алар клубга кирүү жана мыйзамдуу негиздерде аңчылык кылуу үчүн каражаты жетпеген карапайым адамдар болгон. Коен же канаттуу иш жүзүндө бардык жерде болгон жана эрделдерди алардын изин кууганга, өлтүргөнгө жана ээсине өз алдынча алып келүүгө үйрөтүш-

көн. Маанайы көзү, кулактарынын жана куйругунун абалы боюнча билинип турат.

Адамга жакын жана өзүнө ишенген, сүйкүмдүү, тартынбас жана акылдуу ит кээде кежирликти көрсөтүшү мүмкүн. Дайыма сак, ажаан эмес, бирок коркпогон ит.

Эрделдер – терьерлердин ичинен эң ириси, ошондуктан аларды «Терьерлердин королдору» деп аташат.

Англис бульдогу – молосстор жана мастифдер топчосундагы иттердин тукуму. Тукумду жан сакчы жана жан жолдош иттерге таандык кылышат. Азыркы кездеги англиялык бульдогдор XIX кылымдын экинчи жарымында чыгарылган. Тукумдун негизинде азыркы кезде өлүп жок болгон иттердин тукуму эски англиялык бульдог жатат. Англиялык бульдог даана көрүнгөн жекече мүнөзгө

ээ жана Англиянын улуттук ити деп эсептелет. Көпчүлүк учурларда чыныгы джентельменге таандык кылынган мүнөздөрдү – бир жагынан дыкандыкты, сабырдуулукту консервативдүүлүктү, айрым күйпөлөктөөнөнү, экинчи жагынан ак сөөктүктү, келишимдүүлүктү жана одонороок жагымдуулукту аралаш көрсөтүп турат. Бульдогдорду багуу чоң жоопкерчиликти талап кылат, анткени, тукум өсүүнүн жүрүшүндө алышуучулуктан декоративдүүлүккө айланып, өзүнүн жумушчу сапаттарынан айрылган жан өтө жармач болуп калган.

Бульдогдор Англияда пайда болгон жана «кандуу спортто» негизинен бульбейтинге – букаларга тукурууда пайдаланылган. Бульдог тукумунун аталышы (англ bulldog – түз алганда «бука ити») дал ушундан пайда болгон. Тукумдун пайда болушунун так убактысы белгисиз. «Off English Dogs» деп аталган тарыхтагы алгачкы кинологиялык эмгегинде (1576) Джон Каюс өз убагындагы көп баяндаган, бирок бульдогдорду атаган эмес. Кыязы ал убакта тукум калыптана элек болсо керек. Ошол эле убакта доктор Каюс аны «мастив» же «бэндог» деп атаган тукумду баяндайт. Ал иттер зор кежир, ажаан, жандуу болгон. Алар өтө чоң жана ал канчалык жапайы жана жинденгендигине карабастан «буканын кулагынан тиштөө менен жылдырбай туруу» үчүн ойдогудай туура келет. Узак убакыт бою бардык чоң иттерди мастифдер, ал эми бардык байлоодогу иттерди «бендог-

дор» деп атап келишкендигин белгилей кетүү зарыл. Англиялыктар XVII кылымдын башталышында эле калган «мастивдердин» «бульдогдорду» бөлүп көрсөткөн деп кесе айтууга болот.

Спорт клубдарынын жана командаларынын эмблемаларында бульдогдор баарынан көп – күчтүү жана тырышчаактыкты көрсөткөн, бул булчундуу, кубаттуу, келишкен жаныбар тартынбастыктын жана эмне болсо да жеңип чыгууну каалагандыктын символу катары спорт үчүн эң со- нун туура келет.

Англис кокер-спаниели – өзүнүн кыймылдуулугу жана чаалыкпастыгы менен айырмаланган аңчылык ити. Америкалык жана орус спаниелдеринен башынын өлчөмү жана түрү, ошондой эле мүчөлөрүнүн катышы менен айырмаланат. Англис кокеринин мүчөлөрү чың жана булчундуу, денеси кыска, тамандары күчтүү жана бекем, ал эми башы алды жакка ийилип жана анча-мынча жалпак, акылдуу көздөрү ак ниет, шайкелең. Англис кокеринин түгү ар түрдүү түстө узун, үлбүрөп турат жана калың. Англис кокери ан улоо убагында туруктуулукту жана чаалыкпоону көрсөтөт. Аң улоочулук инстинкттери жана жыт алуусу эң жогорку деңгээлде өнүккөн. Адамдарга жана башка иттерге мээримдүү мамиле жасайт, балдар менен ойногонду жакшы көрөт.

Америка кокери

Англис кокер спаниели америка кокеринин теги болуп эсептелгендиги белгилүү, алардын окшоштугу ушуну менен түшүндүрүлөт. Америкалык ит өлчөмү жана салмагы боюнча англиялык жана орус итерине уттурат, ал эми бул тукумдун негизги айырмасы турпаты туура, жарашыктуу башында турат. Америка кокеринин баш сөөгү тегерек түрдө, көзү сүйрү, ал эми кулактары узун. Америка спаниели түстүү, кара, каралжын жана башка ар кандай түстөгү узун жана үлбүрөгөн түгү менен мактана алат.

Америка кокеринин мыкты аңчылык сапаттарына карабастан ал ар кандай көргөзмөлөрдүн катышуучусунун ролунда жана жөн эле үй-бүлөдөгү башкы сүймөнчүк катары кыйла белгилүү.

Шарпей – кайтаруучу жана аң улоочу тукум, ал эми байыркы убакта Кытайдан чыккан алышуучу иттердин эң байыркы тукумдарынын бири. Жөндөмдүүлүгү аз иттердин түрүнө таандык жана терисинин демейкиден тышкары өтө терең бырыш-тырыштары жана көгүш кара тили сыяктуу белгилери менен айырмаланат. Активдүү жана орто өлчөмдөгү мүчөлөрү бекем ит. Башындагы жана желкесиндеги бырыштар, кичине кулактары жана «гиппотамья» мурду өзгөчө көрк берип турат. 1978-жылы шарпей ошол кездеги дүйнөдөгү эң сейрек тукум катары «Гиннестин рекорддор китебине» киргизилген. Шарпейдин бою 44–51 см, ал эми салмагы 18–35 кг. кытай иттеринин келип чыгышы

өтө аз белгилүү, анын үстүнө иттердин Кытайдан келип чыккандыгын аныктоого жардам берүүчү документтердин көпчүлүгү биздин заманга чейинки 213-жылы император Цинь Шихуанди тарабынан жок кылынган. Эки негизги теорияда шарпей же болбосо түгү жумшак чау-чаудан же болбосо байыркы мастифдерден келип чыгат деп айтылган. Кытай шарпейлери жана чау-чаулары бир эле убакта жашаган, ал эми тукумдардын калыптанышында жана сырткы көрүнүшүндө окшоштук бар, анын үстүнө иттердин бардык белгилүү тукумдарынын ичинен бул эки тукумдун иттеринин тилинде гана көгүш-кара тактар бар. Шарпей тынч, көз карандысыз, бейтарап, үй-бүлөгө берилген ит. Чоңойгон шарпей өтө аялыгы жана башкаларга ишенбегендиги менен айырмаланат. Тереңде орун алган көздөрүнүн айынан анын чет жаканы көрүүсү көпчүлүк учурда чектелүү, ошондуктан көпчүлүк шарпейлер кескин кыймылдоодон коркот. Шарпей көпчүлүк учурда башка иттердин тукумдарынын өкүлдөрүнө карата жаалданып турат, ошондуктан шарпейдин кү-

Шарпейге 300 миң жылдан кем эмес экендигин ДНК ны талдоо ырас-таган – башкача айтканда ал иттердин эң байыркы тукумунун тобуна кирет жана азыркы иттердин бардык тукумдары келип чыккан негизги төрт тукумдардын биринин түздөн-түз урпагы болуп саналат.

чүктөрү башкаларга эрте аралашууга жана үйрөтүүгө муктаж болот.

Тибет мастифи – иттердин тукуму.

Тибет мастифи жумушчу иттердин тукумунун байыркы тукумдарынын бири болуп саналып, ал тибет монастырларында кайтаруучулардан болгон, ошондой эле Гималай тоолорунда көчмөндөргө жардам берип келген. Байыркы убактан эле алгачкы айтылгандардан баштап, бул тукум жомокторго жана болумуштарга аралашып келет. Аристотель жана Марко Поло, ошондой эле көпчүлүк башка авторлор мастифдердин кара күч жана жүрүм-турум табигый күчү менен кубатын даңазалап келген. Жадагалса тибет мастифинин үргөнү эч несеге салыштыргыс жана тукумдун жогорку баалуу белгиси катары эсептелет. Тибет мастифинин келип чыгышына жана анын тибеттик маданияттагы ордуна таңданган Мартин, Яатт, Мэнэн, Бекмани, Зибер, ошондой эле Штребель жана Биландт сыяктуу эң чыгаан кинологдор аны иликтөөнүн үстүндө иштеген. Азыркы учурда тибет мастифи молосстор тобуна таандык болгон бардык тукумдардын түпкү теги болуп саналат деп айтууга негиздер жок деп эсептеген пикир бар. 1847-жылы лорд Хардинг

(кийин Индиянын вице-королу болгон). Королева Викторияга жиберген ит Батыш Европанын жээктерине алгачкы жолу жеткен белгилүү тибет мастифи болгон. Кийин XIX кылымдын 80-жылдарында Эдуард VII Англияга өзү менен эки итти ала келген. Тибет мастифинин түгү тегиз калың, мунун өзү жадагалса иткана курбастан жыл бою асман алдында багууга мүмкүнчүлүк берет. Чоңойгон тибет мастифинин салмагы 60 тан 80 кг нын чегинде болот. Бою 60–77 см. Мүнөзү боюнча үй-бүлөдө жашоого жана үйдү кынтыксыз кайтарууга жөндөмдүүлүктү өзүндө айкалыштырган тынч, сабырдуу ит. Башка иттерге карата мамиле жасоодо ынактыкты көрсөтөт, жаалданууга төп, кайтарууга жөндөмдүү. Ээсине карата көз карандысыздык тукумдун негизги айырмалуу белгилеринин өзгөчөлүктөрүнүн бири. Кайтаруу үчүн чыгарылган бул иттер күндүзгү убакта уктоо менен түн ичинде уктабоону артык көрөт.

Тибет мастифи дүйнөдөгү эң кымбат ит болуп саналат.

КЫЗЫКТУУ ФАКТЫЛАР

• Тумшугунун түрү боюнча иттердин жашоосунун узактыгын аныктоого болот. Карышкырдыкына окшогон шуштугуй белгилери бар иттер демейде көбүрөөк жашай тургандыгы байкалган. Тумшуктары жалпак иттердин, мисалы бульдогдордун жашоосунун мөөнөтү кыйла кыска.

• Айбанаттын картайгандыгынын алгачкы белгилери – ак түктөр 5–7 жаш курагында пайда болот, бирок түгүнүн баары эч качан агарбайт. Күрөң пуделдер өз жашоосунун 1–2 жылында эле агара баштайт.

• Ирландиялык бөрүбасар тукумунун өкүлү эң чоң ит болуп калган, анын бою желкесинен 80 смдан ашык болгон.

• Иттер стресске адамдардан кем эмес дуушар болот – бул аш казандын бузулуусунун пайда болушунан баарынан көп көрүнөт.

• Сибирь лайкасы, шарпей жана пекинес иттердин эң байыркы тукумдары болуп саналаарын изилдөөлөр көрсөткөн.

• Космосто болгон алгачкы ит Лайка болгон – ал 1957-жылы советтик «Спутник-2» менен алыскы саякатка барган.

• 2005-жылдан баштап Австралияда питбультерьерлерди жана ага окшогон кооптуу иттерди багууга тыюу салынган.

• Ар кандай музыканы попту, рокту, классиканы уктуруу менен иттерге классика жагат – деген тыянакка окумуштуулар келишти, дөбөттөргө ар

кандай музыканы : «Metallica» добушу иттерди байкаларлык кыжырдантат, ал эми поп-музыкага алар дээрлик көңүл бурбагандыгы белгиленген. Ал эми классика айбанаттарды тынчтанууга жана гармонияга алып келет

• Иттер өз ээсин үйүрлүк инстинкттин аркасында жол башчы катары эсептейт.

• Иттердин тилдеги даамды айырмалоого мүмкүнчүлүк берүүчү болгону 1700 рецептору бар, ал эми адамдыкы – 9000 миң.

• Байыркы Чыгышта пекинестердин жана япон хиндеринин кызматчылары болгон.

• Иттер добушту адамга караганда төрт эсе жакшы угат.

• Күчүктөр сокур жана дүлөй болуп туулат, бирок алардын жыт алуусу өтө жакшы өнүккөн болот.

• Египете кутурган ит капкан адамга уурунун күчөп кетишин болтурбоо үчүн ошол иттин боорун жедиришкен.

• Иттердин эң сейрек тукуму – бул тибет куу мастифи. Бул үлбүрөгөн куу түгү бар чоң келишимдүү иттер Азияда гана кездешет. Бул тукумдун күчүгү миллион доллардан ашыкты түзөт.

• Иттер да тердейт экен. Бирок ошол эле тер адамдардын бүткүл денесиндеги тери аркылуу чыгат, ал эми иттердики таманы аркылуу чыгат экен. Сиз буга ысык жайкы күнү ити байкоо менен ишене аласыз. Поп-корндун же жүгөрү чипстеринин жытын эске салган шордун жыты мүнөздүү белги болот.

● Иттердин тумшугунун изи өзүнчө эч нерсеге салыштыргыс, ошондуктан аны адамды идентификациялоо үчүн манжалардын изи сыяктуу эле айбанатты идентификациялоо үчүн пайдаланылат. Криминалисттер айбанаттардын жана алардын ээлери катышкан кылмыштарды териштирүүдө көп учурларда бул жагдайдан пайдаланышат.

● Тагтуулар жөнүндө айта кетели, иттер үчүн шокалад коркунучтуу. Анда иттин борбордук нерв тутумун жана жүрөк булчуңдарын жабыркаткан тебромин бар. Адамдын организминде бул затты энзимдер эритет.

● Иттер кандайдыр-бир жорук жасоонуну алдында лидердин жактыруусун талап кылат.

● Ал эми эң кичинекей ит – Heavtn Sent Brangdy аттуу чихуахуа. Анын салмагы 900граммды түзөт жана бою Cоса-Colанын банкасындай.

● Айбанаттардын укуктары жөнүндө алгачкы мыйзам 17–18-кылымдарда Японияда кабыл алынган. Ага ылайык иттерди өлтүрүү өлүм жазасына тартылган, ал эми шаардыктар жолбун иттерге «улуу урматтуу Ит» катары кайрылууга тийиш болгон.

● Байыркы орустагы 14-кылымдын «Митрополичые сот акыйкаттыгы мыйзамдар жыйнагына ылайык ит бир өгүз, үч жылкы же бир короо кой катары бааланган.

● Иттин жырткычтык табиятын анын тамак-ашы аныктайт – ал болушунча биологиялык ылайыктуу, башкача айтканда карышкырлардыкындай -айбанаттардын белогу көп, углеводдор аз болууга тийиш.

● Лундехунд тукумунун алты манжасы болот жана өз кулагын жаба алат.

● Лабрадор ретривер №1 болуп саналат – бул Канадада, АКШда жана УлууБританияда эң сүймөнчүктүү тукум.

● Иттердин ден-соолугунун №1 проблемасы семирп кетүү болуп саналат.

● «Чакадан куйгандай жаап жатат» деген сөздөр 17-кылымда Англияда пайда болгон, мында жаандардын оор мезгил убагында көптөгөн мышыктар жана иттер чөгүп өлгөн деп эсептелет.

● Басенджи катары белгилүү болгон африкалык карышкыр ит дүйнөдөгү үрө албаган жападан-жалгыз ит болуп саналат.

● Бардык иттердин анатомиясы бирдей – 321 сөөгү жана 42 туруктуу тиштери болот.

● Рин Тин Тин «Голливуддун жылдызы» болгон алгачкы ит жана ал иш жүзүндө өзүнүн фильмдерге 22 контракттына таманынын изи менен кол койгон.

● Долматиндердин күчүктөрү апапак бойдон төрөлөт.

● Чихуахуа өздөрү табылган Мексикадагы мамлекеттин урматына ушундай деп аталаган.

● Күчүктөр бир айдан кийин гана кадимкидей көрө баштайт.

● «Бул иште иттин этин жеген» деген сөздөр байыркы Оруста пайда болгон. Начар окуган окуучуну жыл бою кадимки тамак-аштан ажыратуу менен адамдарды көрбөй окуп-үйрөнүүгө мажбурлашкан. Бул жылдын ичинде ал нан жана суу менен гана тамактанган. Ал жалгыздыкты сезбеши үчүн ит менен кошо камоодо отурууга уруксаат берилген.

250c